

ISSN 1311-3321 (print)
ISSN 2535-1028 (CD-ROM)
ISSN 2603-4123 (on-line)

UNIVERSITY OF RUSE “Angel Kanchev”
РУСЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ “АНГЕЛ КЪНЧЕВ”

BSc, MSc and PhD Students & Young Scientists
Студенти, докторанти и млади учени

PROCEEDINGS

Volume 62, book 5.3.
Economics and Management

НАУЧНИ ТРУДОВЕ

Том 62, серия 5.3.
Икономика и мениджмънт

Ruse
Русе
2023

Volume 62 of PROCEEDINGS includes the papers presented at the scientific conference RU & SU'23, organized and conducted by University of Ruse "Angel Kanchev" and the Union of Scientists - Ruse. Series 5.3. contains papers reported in the Economics and Management.

Book	Code	Faculty and Section
Agrarian and Industrial Faculty		
1.1.	FRI-ONLINE-1-AMT&ASVM	Agricultural Machinery and Technologies, Agrarian Science and Veterinary Medicine
	FRI-ONLINE-1-MR	Maintenance and Reliability
	FRI-ONLINE-1-THPE	Thermal, Hydro- and Pneumatic Equipment
	FRI-ONLINE-1-EC	Ecology and Conservation
	FRI-ONLINE-1-ID	Industrial Design
1.2.	WED-ONLINE-SSS-AMT&ASVM	Agricultural Machinery and Technologies, Agrarian Science and Veterinary Medicine
	WED-ONLINE-SSS- MR	Maintenance and Reliability
	WED-ONLINE-SSS-THPE	Thermal, Hydro- and Pneumatic Equipment
	WED-ONLINE-SSS-EC	Ecology and Conservation
	WED-ONLINE-SSS-ID	Industrial Design
Faculty of Mechanical and Manufacturing Engineering		
2.1.	FRI-ONLINE-1-MEMBT	Mechanical Engineering and Machine-Building Technologies
2.2.	WED-ONLINE-SSS-MEMBT	Mechanical Engineering and Machine-Building Technologies
Faculty of Electrical Engineering Electronics and Automation		
3.1.	FRI-ONLINE-1-EEEE	Electrical Engineering, Electronics and Automation
3.2.	FRI-ONLINE-1-CCT	Communication and Computer Technologies
3.3.	THU-ONLINE-SSS-EEEE	Electrical Engineering, Electronics and Automation
	THU-ONLINE-SSS-CCT	Communication and Computer Technologies
Faculty of Transport		
4.1.	FRI-2.209-1-TMS	Transport and Machine Science
4.2.	FRI-2.204-SITSTL	Sustainable and Intelligent Transport Systems, Technologies and Logistics
4.3.	WED-ONLINE-SSS-TMS	Transport and Machine Science
Faculty of Business and Management		
5.1.	FRI-ONLINE-1-EM	Economics and Management
5.2.	FRI-ONLINE-1-LIPC	Linguoculturology, Intercultural and Political Communication
5.3.	THU-2G404-SSS-EM	Economics and Management
5.4.	FRI-ONLINE-1-ESIS	European Studies and International Security
8.2.	FRI-ONLINE-1-SW	Social Work
Faculty of Natural Sciences and Education		
6.1.	FRI-ONLINE-1-MIP	Mathematics, Informatics and Physics
6.2.	FRI-ONLINE-1-PP	Pedagogy and Psychology
6.3.	FRI-ONLINE-1-LL	Linguistics and Literature
	FRI-ONLINE-1-AS	Art Studies
6.4.	FRI-ONLINE-1-ERI	Education - Research and Innovations

6.5.	THU-ONLINE-SSS-FM	Financial Mathematics
	THU-ONLINE-SSS-PP	Pedagogy and Psychology
Faculty of Law		
7.1.	FRI-ONLINE-1-LS	Law Studies
7.2.	FRI-ONLINE-1-NS	National Security
7.3.	MON-ONLINE-SSS-L	Law Studies
Faculty of Public Health and Health Care		
8.1.	FRI-ONLINE-1-HP	Health Promotion
8.3.	FRI-ONLINE-1-HC	Health Care
8.4.	FRI-ONLINE-1-MCDA	Medical and Clinical Diagnostic Activities
8.5.	THU-ONLINE-SSS-HP	Health Promotion
	FRI-ONLINE-SSS-HC	Health Care
	THU-ONLINE-SSS-MCDA	Medical and Clinical Diagnostic Activities
Quality of Education Directorate		
9.1.	FRI-ONLINE-QHE	Quality of Higher Education
Razgrad Branch of the University of Ruse		
10.1.	FRI-LCR-1-CT(R)	Chemical Technologies
10.2.	FRI-LCR-1-BFT(R)	Biotechnologies and Food Technologies
10.3.	TUE-ONLINE-SSS-BFT(R)	Biotechnologies and Food Technologies
	TUE-ONLINE-SSS-CT(R)	Chemical Technologies
Silistra Branch of the University of Ruse		
11.1.	FRI-ONLINE-DPM(S)	Didactics, Pedagogy and Methodology of training in...
	FRI-ONLINE-LTLHF(S)	Linguistics; Theory of Literature and History; Philosophy
	FRI-ONLINE-ELENSTS(S)	E-Learning; Electrical; Technical Sciences
11.2.	FRI-ONLINE-SSH(S)	Humanities
	FRI-ONLINE-SSS-PPTM(S)	Pedagogy, Psychology, and Teaching Methodology
	FRI-ONLINE-SSS-TS(S)	Technical Sciences

The papers have been reviewed.

ISSN 1311-3321 (print)

ISSN 2535-1028 (CD-ROM)

ISSN 2603-4123 (on-line) Copyright © authors

The issue was included in the international ISSN database, available at <https://portal.issn.org/>.

The online edition is registered in the portal ROAD scientific resources online open access

PROGRAMME COMMITTEE

- **Prof. Amar Ramdane-Cherif**
University of Versailles, France
- **Assoc. Prof. Manolo Dulva HINA**
ECE Paris School of Engineering, France
- **Prof. Leon Rothkrantz**
Delft University of Technology, Netherlands
- **Assoc. Prof. Antonio Jose Mendes**
University of Coimbra, Portugal
- **Prof. Ville Leppanen**
University of Turku, Finland
- **Assoc. Prof. Marco Porta**
University of Pavia, Italy
- **Prof. Douglas Harms**
DePauw University, USA
- **Prof. Zhanat Nurbekova**
L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur Sultan, Kazakhstan
- **Prof. Mirlan Chynybaev**
Kyrgyz State Technical University, Bishkek, Kyrgyzstan
- **Prof. Ismo Hakala, PhD**
University of Jyväskylä, Finland
- **Prof. Artur Jutman, PhD**
Tallinn University of Technology, Estonia
- **Prof. RNDr. Vladimír Tvarozek, PhD**
Slovak University of Technology in Bratislava, Bratislava, Slovakia
- **Assoc. Prof. Ing. Zuzana Palkova, PhD**
Slovak University of Agriculture in Nitra, Nitra, Slovakia
- **Andrzej Tutaj, PhD**
AGH University of Science and Technology, Krakow, Poland
- **Prof. Valentin NEDEFF Dr. eng. Dr.h.c.**
“Vasile Alecsandri” University of Bacău, Romania
- **Cătălin POPA, PhD**
“Mircea cel Bătrân” Naval Academy, Constantza, Romania
- **Prof. dr Larisa Jovanović**
Alfa University, Belgrade, Serbia
- **Prof. dr hab. Edmund LORENCOWICZ**
University of Life Sciences in Lublin, Poland
- **Assoc. Prof. Ion MIERLUS - MAZILU, PhD**
Technical University of Civil Engineering, Bucharest, Romania
- **Prof. Dojčil Vojvodić PhD**
Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Serbia
- **Prof. Alberto Cabada**
University of Santiago de Compostela, Faculty of Mathematics, Santiago de Compostela, Spain
- **Kamen Rikev, PhD**
Institute of Slavic Philology, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland
- **Prof. Ricardo Gobato, PhD**
Secretariat of State of Parana Education and Sport (SEED/PR), Laboratory of Biophysics and Molecular Modeling Genesis
- **Prof. Fatima Rahim Abdul Hussein, PhD**
University of Misan, College of Basic Education, English Department, Iraq

- **Prof. Liqaa Habeb Al-Obaydi, PhD**
English Department, College of Education for Human Science, University of Diyala, Iraq
- **Dra. Clotilde Lechuga Jiménez, PhD**
Social Science Education, Education Science Faculty (Teatinos Campus), University of Malaga, Spain
- **Prof. Dr. Mehmet Şahin, PhD**
Mersin University, Faculty of Education, Department of Curriculum and Instruction, Turkey
- **Prof. Igor Kevorkovich Danilov, DSc**
Yuri Gagarin State Technical University of Saratov, Russia
- **Prof. Aleksander Valentinov Sladkowski, DSc**
Silesian University of Technology, Poland
- **Prof. Vera Karadjova, PhD**
“St. Kliment Ohridski” University – Bitola, Faculty of tourism and hospitality – Ohrid, Republic of North Macedonia
- **Prof. Aleksandar Trajkov, PhD**
“St. Kliment Ohridski” University - Bitola, Faculty of tourism and hospitality – Ohrid, Republic of North Macedonia
- **Prof. Petar Pepur, PhD**
University of Split, Croatia
- **Prof. Korhan Arun, PhD**
Namik Kemal University, Tekirdağ, Turkey
- **Prof. Yuliya Yorgova, PhD**
Burgas Free University, Bulgaria
- **Jelena Stankovic, PhD**
University of Nis, Serbia
- **Prof. Dr. Diana E. Woolfolk Ruiz**
CETYS University, Mexico
- **Prof. Gerhard Fiolka, PhD**
University of Fribourg, Switzerland
- **Prof. Haluk Kabaalioglu, PhD**
Yeditepe University, Turkey
- **Prof. Silva Alves, PhD,**
University of Lisbon, Portugal
- **Hanneke van Brugge, DHC mult**
Appeldoorn, The Netherlands
- **Prof. Elena Torina**
Tula State Pedagogical University "L. N. Tolstoy", Tula, Russia
- **Prof. Violeta Jotova**
Direction Pediatrics at St. Marina University Hospital - Varna, Bulgaria, Chair ESPE Postgraduate Qualification Committee
- **Prof. Tanya Timeva, MD, PhD**
Obstetrics and Gynecology Hospital "Dr. Shterev", Sofia, Bulgaria
- **Prof. Kiril Stoychev, PhD,**
Institute of Metal Science, Equipment and Technologies “Acad. A. Balevsci” with Hydroaerodinamics centre – BAS, Bulgaria
- **Assoc. Prof. Mark Shamtsyan, PhD**
Technical University, Saint Petersburg, Russia
- **Assoc. Prof. Oleksii Gubenia, PhD**
National University of Food Technologie, Kiev, Ukraine
- **Prof. Olexandr Zaichuk, DSc**
Ukrainian State University of Chemical Technology, Dnepropetrovsk, Ukraine
- **Prof. Eugene Stefanski, DSc**
Samara University, Russia

- **Assoc. Prof. Tatiana Strokovskaya, PhD**
International University of Nature “Dubna”, Dubna, Russia
- **Prof. DSc. Petar Sotirow**
Maria Curie-Sklodowska University of Lublin, Poland
- **Prof. Papken Ehasar Hovsepian**
Sheffield Hallam University, Sheffield, UK
- **Accos. Prof. Krassimir Dochev Dochev, PhD**
University of Portsmouth School of Engineering, UK
- **Mariana Yordanova Docheva, PhD**
University of Portsmouth School of Engineering, UK
- **Assoc. Prof. Ivan Antonov Lukanov, PhD**
University of Botswana, Faculty of Engineering and Technology, Gaborone, Botswana
- **Assoc. Prof. Petko Vladev Petkov, PhD**
Research Associate Cardiff University, UK
- **Prof. Stepan Terzian DSc**
Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
- **Prof. Gabriel Negreanu, PhD**
University Politehnica of Bucharest, Romania

ORGANISING COMMITTEE

◆ **ORGANIZED BY: UNIVERSITY OF RUSE (UR) AND UNION OF SCIENTISTS (US) - RUSE**

◆ **ORGANISING COMMITTEE:**

● **Chairperson:**

Prof. DTSc. Hristo Beloev, DHC mult., Academician of Bulgarian Academy of Sciences - Rector of UR, Chairperson of US - Ruse

● **Scientific Secretary:**

Prof. Diana Antonova, DSc
dantonova@uni-ruse.bg, 082/888 249

● **THEMATIC FIELDS:**

- **Agricultural Machinery and Technologies, Agrarian Sciences and Veterinary Medicine**
- **Maintenance and Reliability**
- **Thermal, Hydro- and Pneumatic Equipment**
- **Ecology and Conservation**
- **Industrial Design**
Assoc. Prof. Plamen Manev, PhD
pmanev@uni-ruse.bg, +359 82 888 485
- **Pedagogy; Psychology and Methodology of training in...;** (27.10.23, Silistra)
Assoc. Prof. Diana Zhelezova-Mindizova, PhD,
dmindizova@uni-ruse.bg
- **Philology;** (27.10.23, Silistra)
Assoc. Prof. Rumiana Lebedova, PhD
rlebedova@uni-ruse.bg
- **Technical Sciences;** (27.10.23, Silistra)
Assoc. Prof. Evgenia Goranova, PhD,
egoranova@uni-ruse.bg
- **Chemical Technologies** (03-04.11., Razgrad)
- **Biotechnologies and Food Technologies** (03-04.11., Razgrad)
Assoc. Prof. Tzvetan Dimitrov
conf_rz@abv.bg, +359 887 631 645
- **Mechanical Engineering and Machine-building Technologies**
Prof. Ivelin Ivanov, PhD
ivivanov@uni-ruse.bg, +359 82 888 472
- **Electrical Engineering, Electronics and Automation**
Assoc. Prof. Boris Evstatiev, DSc
bevstatiev@uni-ruse.bg, +359 82 888 371
- **Communication and Computer Systems**
Assoc. Prof. Galina Ivanova, PhD, giivanova@uni-ruse.bg, +359 82 888 855
Assoc. Prof. Adriana Borodzhieva, PhD, aborodzhieva@uni-ruse.bg, +359 82 888 734
- **Transport and Machine Science**
Assoc. Prof. Simeon Iliev, PhD
spi@uni-ruse.bg, +359 82 888 331

- **Sustainable and Intelligent Transport Systems, Technologies and Logistics**
Prof. Velizara Pencheva, PhD
vpencheva@uni-ruse.bg, +359 82 888 558, +359 82 888 608
- **Economics and Management**
Pr. Assist. Miroslava Boneva, PhD, mboneva@uni-ruse.bg, +359 82 888 776
Pr. Assist. Elizar Stanev, PhD, eastanev@uni-ruse.bg, +359 82 888 557
- **European studies and International Security**
Prof. Vladimir Chukov, DSc, spi@uni-ruse.bg, +359 82 825 667
- **Mathematics, Informatics and Physics**
Prof. Tsvetomir Vasilev, PhD
tvasilev@uni-ruse.bg, +359 82 888 475
- **Education - Research and Innovations**
Assoc. Prof. Emilia Velikova, PhD
evelikova@uni-ruse.bg, +359 885 635 874
- **Pedagogy and Psychology**
Assoc. Prof. Bagryana Ilieva, PhD
bilieva@uni-ruse.bg, +359 82 888 219
- **History, Ethnology and Folklore**
Pr. Assist. Reneta Zlateva, PhD
rzlateva@uni-ruse.bg, +359 82 888 752
- **Linguistics, Literature and Art Science**
Assoc. Prof. Velislava Doneva, PhD
doneva_v@uni-ruse.bg, +359 886 060 299
- **Health Promotion**
Assoc. Prof. Stefka Mindova, PhD
smindova@uni-ruse.bg, +359 882 895 149
- **Social Work**
Pr. Assist. Ana Popova, PhD
sipopova@uni-ruse.bg, +359 889 874 219
- **Medical and Clinical Diagnostic Activities**
Pr. Assist. Deniza Trancheva, PhD
dtrancheva@uni-ruse.bg, +359 82 888 410
- **Health care**
Assist. Veselka Mihailova, PhD
vmihaylova@uni-ruse.bg, +359 879586861
- **Law**
Assoc. Prof. Elitsa Kumanova, PhD
ekumanova@uni-ruse.bg, +359 884 980 050
- **National Security**
Assoc. Prof. Milen Ivanov, DSc
poligon@abv.bg, +359 82 888 736
- **Quality of Higher Education**
Prof. Ivanichka Serbezova, PhD, iserbezova@uni-ruse.bg
Daniela Todorova, dtodorova@uni-ruse.bg, +359 82 888 378

• **REVIEWERS:**

Prof. Denitsa Zagorcheva-Koycheva, PhD

Prof. Veselina Ilieva, PhD

Assoc. Prof. Anton Nedyalkov, PhD

Assoc. Prof. Galina Stoyanova, PhD

Assoc. Prof. Irina Kostadinova, PhD

Assoc. Prof. Radka Ivanova, PhD

Assoc. Prof. Silvia Krushkova, PhD

Assoc. Prof. Svilen Kunev, PhD

Assoc. Prof. Yana Stoencheva, PhD

Pr. Assist. Prof. Elizar Stanev, PhD

Pr. Assist. Prof. Miglena Pencheva, PhD

ECONOMICS AND MANAGEMENT

Content

1.	THU-2G404-SSS-EM-01	12
	Business Development: A Framework for a Survey	
	<i>Rashid Sultan Rashid AlKaitoob AlNuaimi, Lyudmila Mihaylova, Emil Papazov</i>	
2.	THU-2G404-SSS-EM-02	14
	E-Commerce: An Opportunity to Start a Business with Health and Beauty Organic Products	
	<i>Milena Stoykova, Miroslava Boneva</i>	
3.	THU-2G404-SSS-EM-03	22
	The Impact of the Climate Change on Small Agricultural Family Businesses	
	<i>Gamze Fariева, Daniel Pavlov</i>	
4.	THU-2G404-SSS-EM-04	28
	The Importance of the Trade Mark for Family Business Development	
	<i>Olena Sert, Daniel Pavlov</i>	
5.	THU-2G404-SSS-EM-05	33
	Government Expenditures and Temporary Economic Growth	
	<i>Kamelia Assenova, Nikolay Rusev</i>	
6.	THU-2G404-SSS-EM-07	34
	A Study of the Use of the Internet Application TikTok Among College Students	
	<i>Joana Alexandrova, Nikol Iieva, Nataliyia Venelinova</i>	
7.	THU-2G404-SSS-EM-08	40
	Opportunities for Applying Game Psychotherapy in Social Practice	
	<i>Joana Alexandrova, Nataliyia Venelinova</i>	
8.	THU-2G404-SSS-EM-09	47
	An In-Depth Analysis of the Role of Social Work in Assisting Victims of Human Trafficking	
	<i>Dayana Georgieva, Evgeniya Bratoeva</i>	
9.	THU-2G404-SSS-EM-10	52
	ASPECTS OF DELINQUENT BEHAVIOR: UNLAWFUL, ANTISOCIAL AND CRIMINAL BEHAVIOUR	
	<i>Ivo Toshkov, Nataliyia Venelinova</i>	
10.	THU-2G404-SSS-EM-11	56
	Enhancing the Psycho-Emotional Well-Being of Individuals with Dementia: An Analysis of Good Practices in Social Services	
	<i>Joana Alexandrova, Nataliyia Venelinova</i>	
11.	THU-2G404-SSS-EM-12	65
	Aspects Of Supervision as an Essential Factor in the Advancement of Professionals in Social Activities	
	<i>Kristiyan Ognyanov, Silviya Beloeva</i>	

12.	THU-2G404-SSS-EM-13
Process for Implementing the Co-Management Approach
<i>Dima Spasova, Svilena Ruskova</i>	70
13.	THU-2G404-SSS-EM-14
Some Contemporary Views of Controlling
<i>Antoaneta Angelova-Stanimirova</i>	83
14.	THU-2G404-SSS-EM-15
Need for Implementation of Management Control Systems in Small Companies
<i>Antoaneta Angelova-Stanimirova</i>	87
15.	THU-2G404-SSS-EM-16
Some Problems of the Budgetary Planning of the Enterprise
<i>Rumen Dombashov</i>	91

THU-2G404-SSS-EM-01

BUSINESS DEVELOPMENT: A FRAMEWORK FOR A SURVEY^{1,2}

Rashid Sultan Rashid AlKaitoob AlNuaimi – PhD Student

Department of Business Development and Innovation,
University of Ruse “Angel Kenches”
E-mail: rrashid@uni-ruse.bg

Assoc. Prof. Dr. Lyudmila Mihaylova

Department of Business Development and Innovation,
University of Ruse “Angel Kanchev”
E-mail: lmihaylova@uni-ruse.bg

Assoc. Prof. Dr. Emil Papazov

University of National and World Economy – Sofia
E-mail: epapasov@gmail.com

Abstract: *The paper examines environmental and economic peculiarities for business development in Dubai. Business development can be described as a strategic process, finding new ways for the business to grow, building partnerships for opportunities. For the past decade, the Emirate of Dubai has been considered as one of the best locations to start and grow a business. The aim of this paper is to present a framework for a survey of the extent to which the business development activities are carried out in UAE companies in terms of conceptualizing and developing growth opportunities. Some types of strategic partnerships (alliances) are noted with a view to the future development of the companies studied. General and specific conditions of the developed research are summarised. The paper is a part of a study on business development and strategic planning opportunities in Dubai and precedes a dissertation study.*

Keywords: *Business Development, Management, Business Economics*

The paper is awarded with "Best Paper" Crystal Prize - 62 ANNUAL SCIENTIFIC CONFERENCE of Angel Kanchev University of Ruse and Union of Scientists – Ruse "New Industries, Digital Economy, Society - Projections of the Future VI".

The paper will be published in “Reports Awarded with BEST PAPER Crystal Prize` 23” in December 2023.

REFERENCES

- Cialdini, R. (2021). *Influence: The Psychology of Persuasion*. Publisher: Harper Business.
- Ivanova, R. (2017). Quality management of the Bulgarian companies. IN: *International Conference on Management and Industrial Engineering, University Polytechnics, Bucharest*, 506-514.
- Kelwig, D. (2023, January 11). What is business development? Strategy, plan, and skills. *Zendesk Blog*. <https://www.zendesk.es/blog/business-development/#georedirect> (Accessed on 07 May 2023).
- Kirova, M., Petrova, I. (2020). Methodology for empirical research on benchmarking approach in Bulgarian firms. IN: *11-th International Scientific Conference „Business and Management 2020“, May 7–8, 2020, Vilnius, LITHUANIA*, 358-364.

¹ The paper is presented in English on the Students Scientific Session, section “Economics and Management”, on 18 May 2023.

² The paper is an output of implementing a research project of the Faculty of Business and Management 2023-EM-01 "Exploring the options for transition to green and circular economy" financed under the Scientific Researches Fund.

Kolarov, K., Vasiliska, M. (2019). The Bulgarian Entrepreneur as a Manager–background, managerial approaches and some reflections on SMEs performance. IN: *Proceedings of the Ninth International Conference “Youth and Women Entrepreneurship in Challenging International (Global) Business Environment”*, pp. 170-187. Bulgarian Association for Management Development and Entrepreneurship.

Papazov, E., Mihaylova, L. (2019). *Strategic Groups: Identification Techniques for Entrepreneurial Medium-Sized Enterprises*. IN: Vemic, M. (eds.) (2019). *Strategic Optimization of Medium-Sized Enterprises in the Global Market*. IGI Global, USA, 287-311.

Panteleeva, V. (2016). International legal measures for avoidance of sea pollution with petrol. *Science. Business. Society.*, 1(6), 38-40.

Pepur, P., Peronjab, I., & Laća, S. (2022). Global Market Factors That Impact Baltic Dry Index. *Pomorstvo, Scientific Journal of Maritime Research*, 36(2), 242-248.

Stefanov, D. (2021). The Developer – A Key Participant in the Investment-Construction Projects, *Journal “Real estate property & business*, 5(4), 212-218.

Stoencheva, Y. (2017). Comparative analysis of return on investment in the Bulgarian real estate market. *Economic Alternatives*, 4, 634-650.

Stoycheva, B. (2022). Changes in Labor Law and Personnel Management during the Pandemic. IN: *International Scientific and Practical Conference “Human resource management”* (pp. 267-276). University of Economics-Varna.

National Strategy for the Cultural and Creative Industries. (2021). <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/finance-and-economy/national-strategy-for-the-cultural-and-creative-industries#:~:text=Launched%20in%202021%2C%20the%20UAE's,the%20national%20GDP%20by%202031>. (Accessed on 07 May 2023).

Zabunov, G. (2019). Make or buy decisions in facility management: opportunities to use Data envelopment analysis (DEA). IN: *Proceedings of Third International Scientific Conference on Economics and Management-EMAN 2019: How to Cope with Disrupted Times-Conference*, Ljubljana, Slovenia-March 28, 2019 (pp. 657-664). Udruženje ekonomista i menadžera Balkana.

THU-2G404-SSS-EM-02

E-COMMERCE: AN OPPORTUNITY TO START A BUSINESS WITH HEALTH AND BEAUTY ORGANIC PRODUCTS^{3,4}

Milena Stoykova - Student

Faculty of Business and Management,
University of Ruse "Angel Kanchev"
Tel.: 0884646678
E-mail: mstoykova23@abv.bg

Pr. Assist. Prof. Miroslava Boneva, PhD

Faculty of Business and Management,
Department of Business Development and Innovation,
University of Ruse "Angel Kanchev"
Phone: 082888776
E-mail: mboneva@uni-ruse.bg

Abstract: *The development is applied in nature and aims to explore the possibilities of starting an electronic business with organic health and beauty products. The implementation of the set research tasks shows that: (1) starting e-commerce with certified health food and cosmetic products is important to comply with the growing competition; the still developing habits of Bulgarian consumers for online orders of healthy goods; the regulatory requirements of commercial, tax and legislation specific to biological products; (2) the information provision of the online trade in organic foods and cosmetics needs technique and skills to ensure the prompt presentation of products, acceptance of orders and implementation of all basic and auxiliary business processes; (3) a practical example of a start-up with organic products for health and beauty is presented, including a strategy for Internet presence, a corporate website and an e-shop.*

Keywords: *E-Business, E-Commerce, Green Economy, Bioproducts*

ВЪВЕДЕНИЕ

Идеята за дистанционни продажби на „био“, „еко“, „органични“ и „натурални“ продукти, предназначени за любители на здравословния начин на живот и естетичния външен вид е в унисон с актуални обществено-икономически въпроси, свързани със „Зелена икономика“ и електронна търговия.

Продуктите от биологично производство, наричани за краткост в текста „био продукти“, са съобразени с Регламент (ЕО) № 834/2007 (2007R0834-EN-01.07.2013-002.001-1), съдържат съставки, които са произведени с грижа към околната среда и здравето на потребителите. Българските производители, преработватели и търговци на земеделски продукти и храни, произведени по биологичен начин са включени в електронен регистър, който се поддържа от Дирекция „Биологично производство“ на Министерството на земеделието, храните и горите и е достъпен в интернет на адрес <https://bioreg.mzh.government.bg/>.

Целта на настоящата разработка се изразява в проучване на възможности за стартиране на електронен бизнес с био продукти. Постигането на тази цел е възможно с изпълнение на две основни изследователски задачи: (1) да се проучат ключови акценти за стартиране на електронен бизнес с био продукти за здраве и красота; (2) да се представи практически

³ Докладът е представен на студентската научна сесия на 18.05.2023 г. в секция „Икономика и мениджмънт“ с оригинално заглавие на български език: ЕЛЕКТРОННАТА ТЪРГОВИЯ – ВЪЗМОЖНОСТ ЗА СТАРТИРАНЕ НА БИЗНЕС С БИО ПРОДУКТИ ЗА ЗДРАВЕ И КРАСОТА.

⁴ Настоящият доклад е в изпълнение на проект на Факултет "Бизнес и мениджмънт" на тема "Изследване на възможностите за преход към зелена и кръгова икономика", финансиран от Фонд "Научни изследвания" на Русенски университет „Ангел Кънчев“.

пример, включващ стратегия за интернет присъствие на стартиращ бизнес и разработен уеб сайт с електронен магазин за био продукти – храни и козметика.

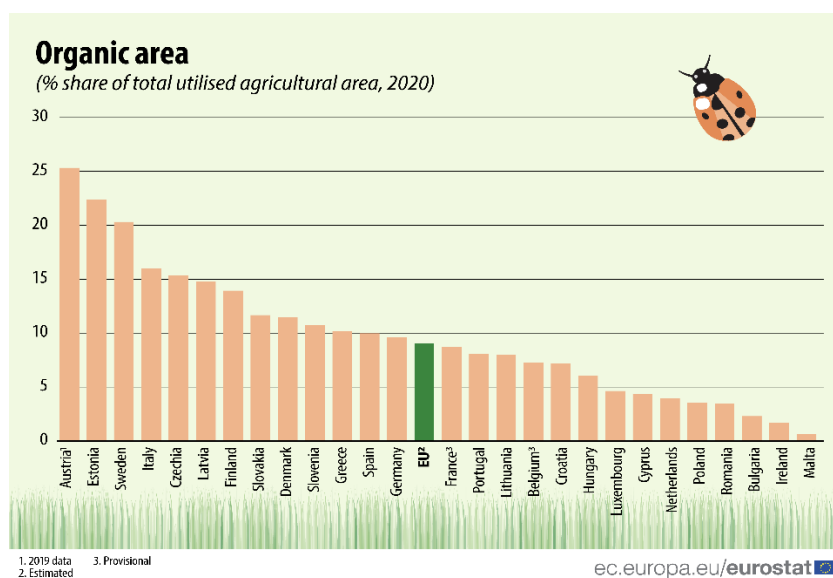
ИЗЛОЖЕНИЕ

Изследване на акценти за стартиране на бизнес с био продукти за здраве и красота

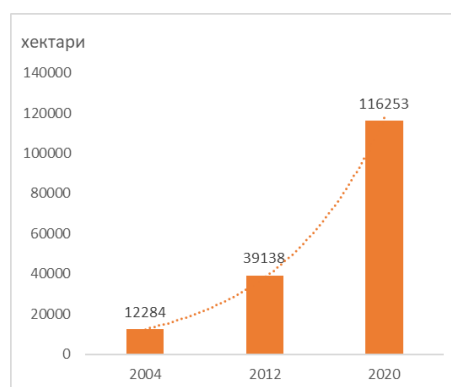
Предварителното проучване е насочено в три основни направления: (1) данни за развитието на биологичното земеделие и пазарното търсене; (2) правни аспекти и добри практики за електронна търговия в т.ч. с био продукти; (3) информационно осигуряване, необходимо за осъществяване на онлайн търговия с продукти, които имат биологичен произход и задоволяват потребности за здравословен начин на живот.

1) Статистически данни за биологично земеделие и търговия с био продукти за красота и грижа за здравето

По данни на (Eurostat, 2022), анализирани от (Ivanova, 2022) се установява, че площта, използвана за биологично земеделско производство в Европейския съюз бележи ръст и през 2020 г. биологичното земеделие обхваща 14,7 млн. хектара спрямо малко под 9,5 млн. хектара през 2012 г., т.е. увеличение с 56%, а общата биологична площ в ЕС през 2020 г. представлява 9,1% от общата използвана земеделска площ. Австрия, Естония и Швеция имат най-голям относителен дял на биологичните земеделски площи, съответно 25%, 22% и 20% (фиг. 1А), а България, въпреки че се нарежда сред страните с по-малко от 5% дял на площите за биоземеделие, се откроява с трикратно увеличение на площите за биологично земеделие за периода 2012-2020 г. – от 39 138 хектара през 2012 г. те достигат 116 253 хектара към края на 2020 г.

Фиг. 1А Дял на площите за биологично земеделие в Европейския съюз (Eurostat, 2022)

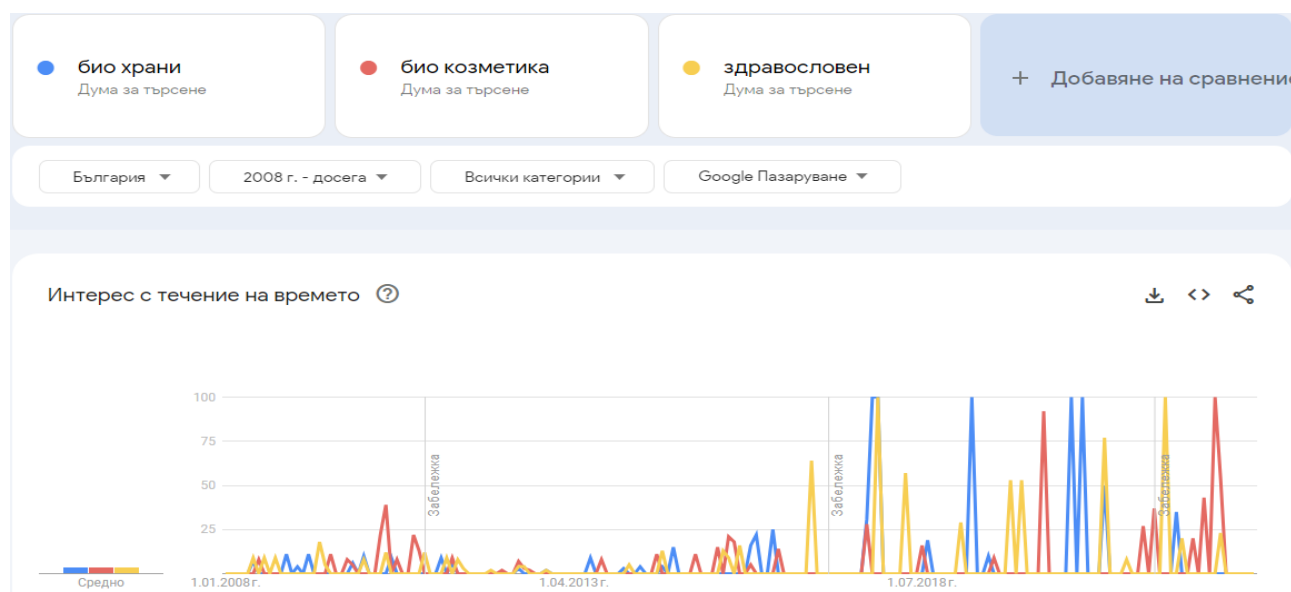
Фиг. 1Б Площи за биологично земеделие в България – генерирана от авторите по данни от (Eurostat, 2022), (Ivanova, 2022) и (Vitosha Research, 2009)

Едно по-старо проучване, извършено за Министерството на земеделието, храните и горите (Vitosha Research, 2009) показва, че към края на 2004 г. в България: биологично производство се извършва на 12284,14 хектара, (което очертава експоненциално увеличение на площите (фиг. 1Б) – също трикратен ръст за периода 2004-2012 г. и увеличение 9 пъти през 2020 г. в сравнение с 2004 г. – бел. а.); сертифицираните площи за диворастващи плодове и билки са 62183,95 хектара; биологично оранжерийно производство се извършва в 12 оранжерии на 20,64 хектара; растениевъдните земеделски стопанства са 77; сертифицирани са общо 5 животновъдни стопанства; производителите на биологични пчелни продукти са 258. Българските преработватели на биологични продукти са малко на брой и дейността им е насочена към сушене, обработка или замразяване на билки, подправки, плодове и зеленчуци; разфасоване на мед и пчелни продукти; преработка на краве мляко; производство на

етерични масла и козметични продукти. Търговията с биологични земеделски продукти и храни основно е насочена към чужди пазари, а по-малко от 5% се осъществява на вътрешния пазар.

За съжаление официални статистически данни за потреблението на био продукти в България не са открити, но лични наблюдения показват, че почти във всеки търговски обект има щанд за био продукти. Забелязва се също, че все повече стават както физическите, така и електронните магазини за био продукти в България, което може да се обясни с факта че има интерес и търсене на такъв вид продукти.

Инструментът Google Trends отчита увеличение на пазаруването на био храни, био козметика за здравословен живот от 2018 г. насам в България (фиг. 2).

Фиг. 2. Резултат от Google Trends за интереса към био храни, био козметика за здравословен живот за периода 2008-2023 г.⁵

Актуалността на увлечението по био продуктите на част от българските потребители се потвърждава от резултатите на представително проучване, проведено от JTN (PROGRESSIVE, 2020). Анализаторите установяват, че почти 60% от потребителите купуват био продукти (храни, козметика, перилни препарати), защото смятат, че те са по-здравословни от „не-био“ продуктите. Разпределението на респондентите по размер на месечните доходи е следното: с доход между 751-1000 лв. (12%), от 1001 до 2000 лв. (32%) и хора с доходи между 2001-3000 лв. (24%). Покупките се изразяват в: зеленчуци (76,3%), плодове (75,8%), млечни изделия (54,4%), ядки и семена (42,7%), яйца (41,1%), месо и риба (31,1%), варива - боб, леща, ориз и др. (26,4%), сокове, води и сиропи (21,2%), тестени изделия – хляб, питки и др. (17,3%), десерти и сладки – сладолед, бисквити, барчета и др. (13%) и солени изделия – чипсове, солети и др. (7,1%). Локациите за пазаруване на био храни основно са секциите за био продукти в големите супермаркети и хипермаркети (55%) и специализираните магазини за био продукти (53%), а по-малка част купуват от подбрани ферми и местни производители (34%) или от онлайн магазините за био продукти (16%).

2) Правни аспекти и добри практики за електронна търговия в т.ч. с био продукти

Електронната търговия с био продукти е специфичен бизнес, който е важно да се осъществява по правилата на търговското, корпоративното и данъчното законодателство, т.е. спазвайки: [Търговския закон](#), [Закона за електронната търговия](#), [Закона за корпоративното подоходно облагане](#) и други основни и подзаконовни нормативни актове.

⁵

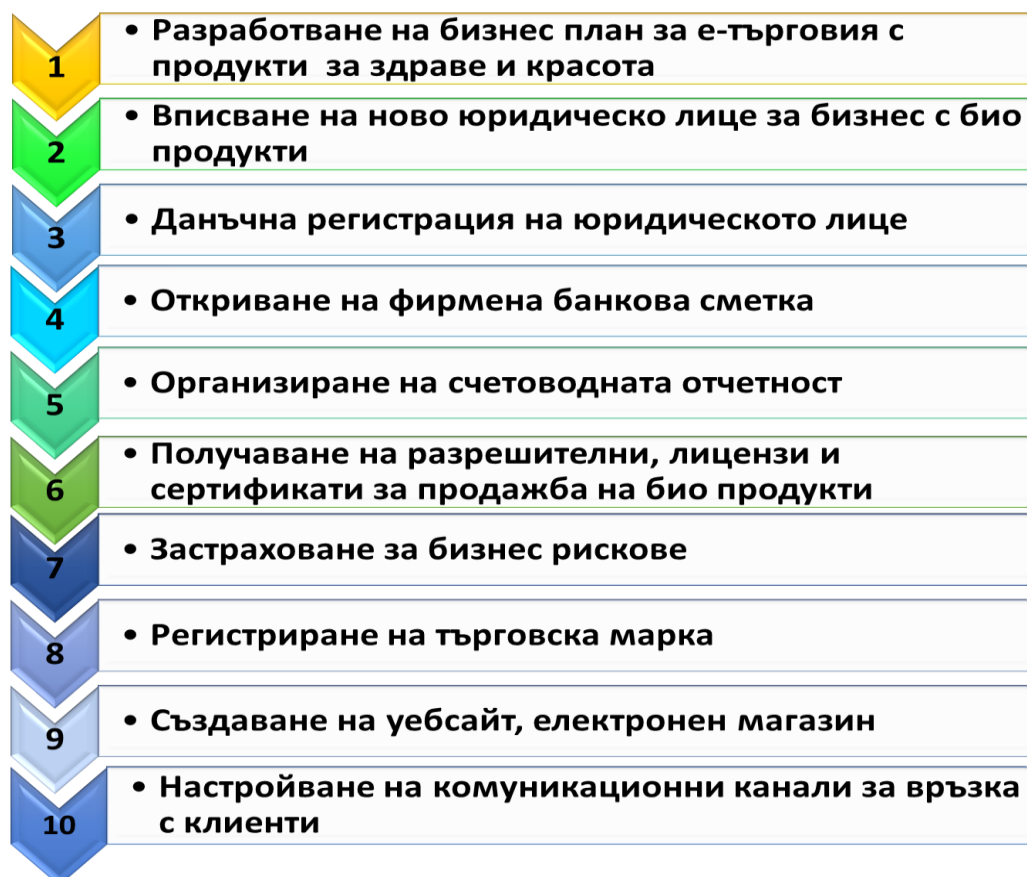
https://trends.google.com/trends/explore?date=all_2008&geo=BG&gprop=froogle&q=био%20храни,био%20козметика,здравословен&hl=bg

Едновременно с това онлайн търговците с био храни и козметика са задължени да се съобразяват с характерни за биологичните продукти нормативни документи и регулаторни органи, за които може да се намери повече информация на изброените връзки:

- Страницата [Законодателство за сектора на биологичното производство](#) в Европейския съюз съдържа препратки към ключови нормативни документи, обхващащи дейността на производители и търговци на био продукти в т.ч. [Регламент \(ЕИО\) № 2092/91](#) на Съвета от 24 юни 1991 година относно биологичното производство на земеделски продукти и неговото означаване върху земеделските продукти и храни;
- Страницата [Биологично производство](#) в официалния сайт на Министерството на земеделието и храните съдържа полезно съдържание за производство, изпълнение на процедури, [нормативна база](#) с важни регламенти, закони, наредби и др.
- [Електронен регистър](#) на производителите, преработвателите и търговците на земеделски продукти и храни, произведени по биологичен начин, поддържан от Дирекция „Биологично производство“ на Министерство на земеделието, храните и горите.

Допълнителни полезни правни насоки могат да се намерят в блогове на адвокати, които имат опит с казуси на електронни търговци, например: (Gancheva, 2023); (Mahony, 2022); (Trifonov, 2023).

Проучени са добри примери от световната практика: за подбор на правилните инструменти при стартиране на бизнес в ниша за здраве и красота (Denis, 2022); тенденции в козметичната индустрия, здравословния начин на живот и електронната търговия (Gil, 2021) и съвети с конкретни стъпки за започване на онлайн търговия с био продукти (Truic, 2023), към които може да се добави сключване на неизбежни договори с доставчици на интернет, мобилни данни и хостинг услуги, формулиране на стратегия за присъствие в интернет.

Фиг. 3. Важни стъпки за започване на електронна търговия с био продукти (фигурата е разработена от авторите по текст на (Truic, 2023))

3) Информационно осигуряване на онлайн търговия с био храни и козметични продукти

Онлайн търговията изисква осигуреност с информационни и комуникационни технически и технологични средства за непрекъснато и безпроблемно намиране и представяне на актуална информация за предлаганите стоки и услуги, а също и за управление на ключови бизнес процеси, например приемане на заявки, плащания, управление на взаимоотношенията с клиенти, анализ на данни и др.

Информационното осигуряване не може да се използва без съответната компютърна и комуникационна техника и компетентни сътрудници за успешно осъществяване на онлайн продажби на био продукти, поради тази причина всички те са систематизирани в Табл. 1.

Таблица 1. Препоръчителни технически и комуникационни средства, информационни системи и кадрови умения за е-търговия с био продукти

Основни технически и комуникационни средства	Информационни системи	Знания и умения на мениджърите и сътрудниците
Компютърна система (настолна или преносима)	Операционни системи в актуални версии	Базови компютърни умения
Смарт телефон		
Интернет връзка от 2 независими доставчици	Поне 2 различни браузъра	
Периферна компютърна техника, фотоапарат	Електронни таблици с приложение в малки и средни предприятия за многобройни и разнообразни процеси, в т.ч. управление на доставките и следене на запасите (Sheludko, 2023)	Основни знания за принципната работа на управленска информационна система
	Уеб базирана информационна система за цялостно управление на бизнеса – реален пример „bgERP“ в т.ч. с функции за управление на взаимоотношенията с клиенти и електронен магазин за търговия с корпоративни клиенти („B2B“) (Experta Ltd., 2020)	
	Система за бързо и лесно създаване на уеб сайт и електронен магазин в дизайнерски шаблон. Примери: oxxu.com ; bigcommerce.com	Базови умения за уеб дизайн, формулиране на съдържание, естетическо представяне на продуктови изображения
	Система за управленски контрол в помощ на управлението на организацията (Angelova, 2022)	Знания по счетоводство, финанси и контролинг
	Система за оценяване на предприятия, условност на бъдещи парични потоци (Dombashov, 2022)	

Практически пример за стартиране на е-бизнес с био продукти за здраве и красота

Примерът е разработен с учебна цел по избираемата дисциплина „Електронен бизнес“. Обектът представлява потенциална стартираща бизнес организация „Стойкова БГ“ ЕООД с предмет на дейност търговия на дребно с био храни и козметични продукти. Името на магазина, който би осъществявал търговска дейност е „Health & Beauty BG“.

Известно е, че термините „био“, „еко“, „органични“ и „натурални“, когато се отнасят за продукти не са синоними (Lifestore, 2018), но по-нататък в текста на настоящия доклад се използва предимно словосъчетанието „био продукти“ като събирателно понятие за асортимента в електронния магазин на потенциалния стартъп.

- **Стратегия за интернет присъствие на стартираш бизнес**

Целевата аудитория на магазин „Health & Beauty BG“ за био продукти, предназначени за здраве и красота, може да се каже, че е в твърде широки граници, поради предлагания асортимент от здравословни продукти за всяка възраст и пол.

За да се популяризира дейността в интернет, се предвижда създаване на корпоративен уебсайт, който има и вградена мобилна версия. Също и разработване на електронен магазин, с достъп 24/7 за удобство на клиентите.

В секция „блог“ на уебсайта „Health & Beauty BG“ ще се публикуват атрактивни здравословни рецепти, полезни съвети, последни официални изследвания свързани със здравословния начин на живот и не на последно място актуални промоции и оферти за отстъпки.

„Health & Beauty BG“ ще има профили във всички познати и популярни социални мрежи, с цел бързо споделяне на статиите и продуктите, същевременно достигане до целевата аудитория от различни възрасти и с разнородни интереси.

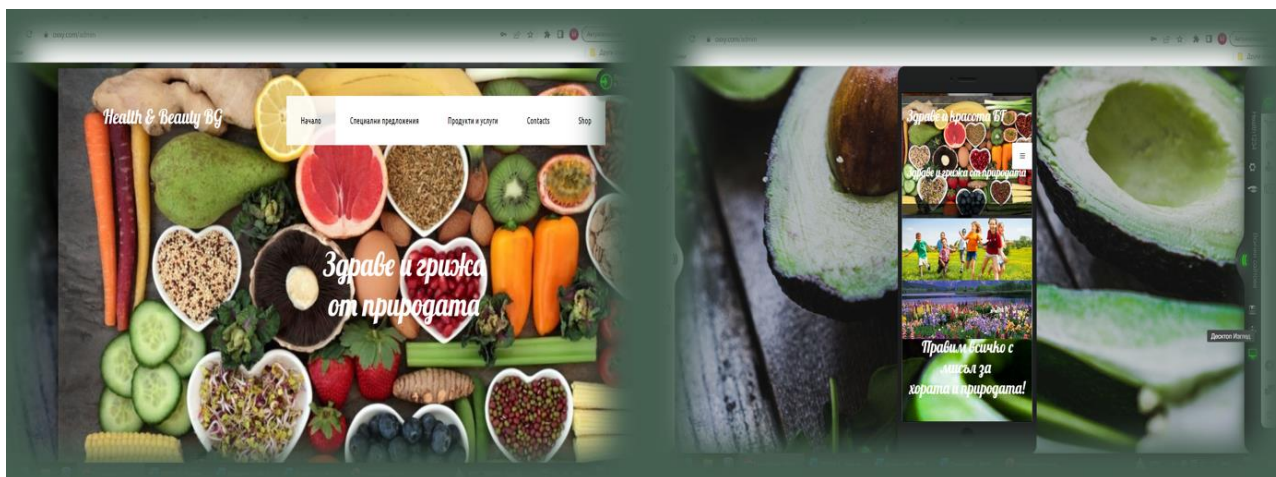
Препоръчително е дейността да се популяризира и чрез различни видове рекламни кампании, като: медийна реклама; участие в различни мероприятия, свързани със здравословния начин на живот; томболи и др.

И не на последно място, в бъдеще може да се създаде приложение за по-лесно и бързо пазаруване, съвместимо с мобилни смарт устройства.

- **Представяне на разработен уеб сайт с електронен магазин за био продукти – храни и козметика**

Уеб сайтът „Health & Beauty BG“ (фиг. 4) и електронният магазин (фиг. 5) са изготвени от студент в специалност „Бизнес мениджмънт“ с помощта на дизайнерски шаблони в платформата (Охху SA, 2023).

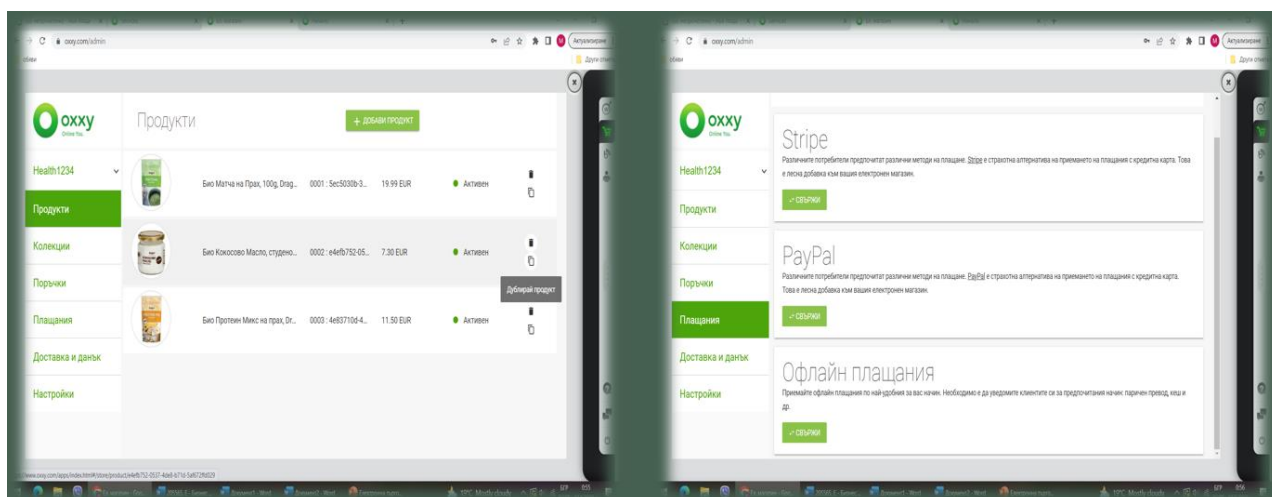
Отделните страници в сайта, включително и неговата мобилна версия отговарят в структурно, съдържателно, цветово и функционално отношение на предварително изготвената стратегия и особеностите на целевата аудитория.

Фиг. 4. Изгледи от разработения уеб сайт

Възможностите на електронния магазин позволяват лесна и удобна работа от една страна за сътрудниците и мениджърите на търговския екип, а от друга – за клиентите. Това се осигурява от систематизирането на подходящи колекции, кратко и детайлно описание на продуктите, проследяване на наличностите, бързо поръчване и обработка на поръчките, избор от разнообразни начини за плащане и доставяне. Потребителското преживяване, изпълнено с интуитивна и високоскоростна работа в електронния магазин има потенциал за

постигане на маркетингови цели, например чрез следващи покупки и споделяне на положителни отзиви, респективно привличане на нови клиенти.

Фиг. 5. Изгледи от разработения електронен магазин

ИЗВОДИ

Проучени са възможностите за стартиране на електронен бизнес с био продукти за здраве и красота и резултатите могат да се обобщят в следните изводи и приложни приноси моменти:

Установено е, че започването на електронна търговия със сертифицирани здравословни хранителни и козметични стоки е важно да се съобрази с нарастващата конкуренция; развиващите се все още навици на потребителите в България за онлайн поръчки на здравословни стоки; нормативните изисквания на търговското, данъчното и специфичното за биологичните продукти законодателство, като е представена и препоръчителна последователност от действия за стартиране на е-търговия с био продукти.

Аргументирано е, че информационното осигуряване на онлайн търговията с био храни и козметика се нуждае от задвижващи технически средства и необходимите знания и умения на екипа и потребителите, за да се гарантира непрекъснато представяне на продуктите, приемане на поръчките и осъществяване на всички основни и спомагателни бизнес процеси.

Разработен е практически пример за стартиращ е-бизнес с био продукти за здраве и красота, включващ стратегия за присъствие в интернет, корпоративен уеб сайт и електронен магазин, които от една страна отговарят на разнородната целева аудитория с множество продуктови категории, възможности за плащане и доставка, а от друга – открояват се с удобство и лекота за работния екип.

REFERENCES

2007R0834-EN-01.07.2013-002.001-1 Council Regulation (EC) No 834/2007 of 28 June 2007 on organic production and labelling of organic products and repealing Regulation (EEC) No 2092/91 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:02007R0834-20130701&rid=1>

Angelova, A. (2022). *Opportunities and Challenges Facing the Development of the Management Control Systems Package*. Scientific Papers of UNWE, p.p. 217-229 DOI: <https://doi.org/10.37075/RP.2022.5.10> (Accessed on 10.05.2023) (**Оригинално заглавие:** *Ангелова, А., (2022). Възможности и предизвикателства за развитието на съвкупността на системите за управленски контрол. Научни трудове на УНСС (5) 2022, ИК-УНСС, стр. 217-229* <https://doi.org/10.37075/RP.2022.5.10>)

Denis, K. (2022). Best Way To Start An Ecommerce Health & Beauty Business <https://sellvia.com/blog/best-way-to-start-an-ecommerce-health-beauty-business/> (Accessed on 08.05.2023)

Dombashov, R. (2022). On Some Problems of the Valuation of Enterprises, *Business directions*, Issue 31 (01), p.p. 49-55 <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1065784> (Accessed on 10.05.2023) (**Оригинално заглавие:** Домбашов, Р., (2022). Относно някои проблеми при оценяване на предприятия, *Бизнес посоки*, бр. 31 (01), стр. 49-55)

Eurostat, 2022, EU's organic farming area reaches 14.7 million hectares, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220222-1> (Accessed on 01.05.2023)

Experta Ltd. (2020) Getting ahead of the competition with bgERP, Veliko Tarnovo, p. 233 (**Оригинално заглавие:** *Експерта ООД (2020) Да изпреварим конкуренцията с bgERP, Велико Търново, с. 233*)

Gancheva, E. (2023). Seven key legal issues in the e-commerce <https://llegal.net/en/blog-read13-seven-key-legal-issues-in-the-e-commerce> (Accessed on 03.05.2023) (**Оригинално заглавие:** *Ганчева, Е. (2023) Седем ключови правни въпроси в е-търговията* <https://llegal.net/bg/blog-read13-seven-key-legal-issues-in-the-e-commerce>)

Gil, K. (2021). E-commerce-driven beauty industry: a billion-dollar business <https://www.bbva.ch/en/news/e-commerce-driven-beauty-industry-a-billion-dollar-business/> (Accessed on 08.05.2023)

Ivanova, M. (2022). The areas for organic farming in Bulgaria are triple increase in the period 2012-2020 <https://www.investor.bg/a/334-evropa/346477-tri-pati-se-uvelichavat-ploshtite-zabiozemedelie-v-balgariya-v-perioda-2012-2020-g> (Accessed on 10.05.2023) (**Оригинално заглавие:** *Иванова, М. (2022). Три пъти се увеличават площите за биоземеделие в България в периода 2012-2020 г.*)

Lifestore (2018). What is organic and what are organic products? <https://lifestore.bg/blog/kakvo-e-bio-i-kakvo-predstavlyavat-bioproduktite> (Accessed on 10.04.2023) (**Оригинално заглавие:** *Lifestore (2018). Какво е био и какво представляват био продуктите?*)

Mahony, R. (2022) Legal Advice for Online Retailers <http://lawstudio.me/posts/online-shop-elektronen-magazin-pravni-iziskvania-pravo-na-otkaz.html> (Accessed on 03.05.2023) (**Оригинално заглавие:** *Махони, Р. (2022) Правни съвети за онлайн търговците*)

Oxxy SA (2023) Did you know that you can build a website for free? <https://www.oxxy.com/en> (Accessed on 28.04.2023)

PROGRESSIVE, (2020) Nearly 60% of consumers buy organic products with the confidence that they are healthier than others <https://progressive.bg/bg/списанието/приложения/близо-60-от-потребителите-купуват-био-прод/4269/> (Accessed on 10.05.2023) (**Оригинално заглавие:** *PROGRESSIVE, (2020) Близко 60% от потребителите купуват био продукти с увереността, че те са по-здравословни от останалите*)

Trifonov, E. (2023). E-commerce <https://advokattrifonov.com/електронна-търговия/> (Accessed on 03.05.2023) (**Оригинално заглавие:** *Трифонов, (2023) Електронна търговия*)

Truic, (2023). How to Start a Green Beauty Product Business <https://howtostartanllc.com/business-ideas/green-beauty> (Accessed on 08.05.2023)

Sheludko, I. (2023). Developing spreadsheet model for organizing replenishment process in small and medium enterprises. *International Scientific Journal "Industry 4.0"*, No , pp. 57-59, ISSN 2534-8582

Vitoshka Research (2009) Production, distribution and consumption of organic products in Bulgaria (results of a marketing survey), Sofia https://www.mzh.government.bg/media/filer_public/2018/02/08/report_bioproducts_last.pdf (Accessed on 01.05.2023) (**Оригинално заглавие:** *Vitoshka Research (2009) Производство, разпространение и потребление на биологични продукти в България (резултати от проведено маркетингово проучване), София*)

THU-2G404-SSS-EM-03

THE IMPACT OF THE CLIMATE CHANGE ON SMALL AGRICULTURAL FAMILY BUSINESSES ^{6,7}

Gamze Farieva – Student

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Tel.: +359 886916259
E-mail: farievagamze@gmail.com

Assoc. Prof. Daniel Pavlov, PhD

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Phone: 0884343132
E-mail: dpavlov@uni-ruse.bg

***Abstract:** Climate change affects the activities of agricultural producers. Some of them are adapting to the new conditions and taking a number of activities to reduce the risks in their activities. Other agricultural producers fail to adapt to climate change and cease their businesses. The purpose of this report is to present the impact of climate change on small family fruit growing businesses. The tasks are as follows: (1) To present some types of sources of risk in relation to small family businesses; (2) To present statistical data on climate changes in the Rousse region, Bulgaria and (3) To identify basic risk management activities in the cultivation of apricot plantations in a specific family firm.*

***Keywords:** Climate Changes, Family Businesses, Apricots.*

ВЪВЕДЕНИЕ

В настоящия доклад се обръща внимание на климатичните промени като източник на риск за селското стопанство. Природни дейности като суша, градушка и измръзване, оказват влияние върху дейността на земеделските производители. Някои от тях се приспособяват към новите условия и предприемат редица дейности, за да намалят рисковете в дейността си. Други земеделски производители не успяват да се адаптират към климатичните промени и преустановяват дългогодишната си дейност.

Целта на настоящия доклад е да представи влиянието на климатичните промени върху дейността на малките семейни бизнеси, занимаващи се с овощарство. Задачите са следните: (1) Да се представят видовете източници на риск спрямо малките семейни фирми; (2) Да се представят статистически данни за климатичните промени в област Русе, България и (3) Да се идентифицират основни дейности по управление на риска при отглеждането на кайсиеви насаждения в конкретна семейна фирма.

Направените проучвания биха били полезни за малки земеделски производители, които обмислят дали и как да приспособят отглеждането на кайсиеви насаждения към климатичните промени, настъпващи в област Русе.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Основни източници на риск

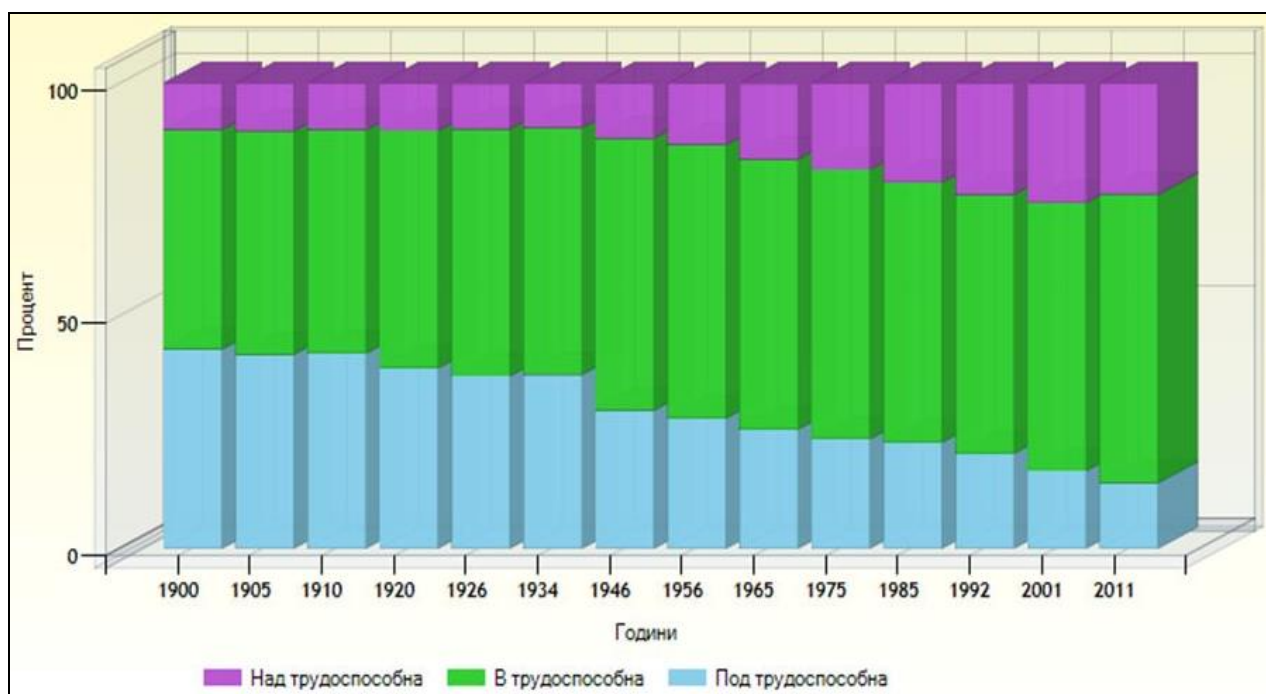
⁶ Докладът е представен на студентската научна сесия на 18.05.2023 в секция „Икономика и мениджмънт“ с оригинално заглавие на български език: ВЛИЯНИЕТО НА КЛИМАТИЧНИТЕ ПРОМЕНИ ВЪРХУ МАЛКИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СЕМЕЙНИ БИЗНЕСИ.

⁷ Настоящият доклад е в изпълнение на проект на Факултет "Бизнес и мениджмънт" на тема "Изследване на възможностите за преход към зелена и кръгова икономика", финансиран от Фонд "Научни изследвания" на Русенски университет „Ангел Кънчев“.

Те може да се обобщят в следните седем направления (Pavlov, 2013):

(1) Физическа (природна) среда, като по-осезаемите за икономическите системи са следните: земетресения, вулканична дейност (Вулканът, на "народен" език е наречен Огнебълвач, от банатчанския говор: огъньбълвач), буря, наводнения, засушаване. Други природни бедствия, източници на риск са: градушки, лавини, свлачища, магнитни бури, метеорити, епидемии и др.

(2) Друг източник на риск е социалната среда, която заобикаля земеделския производител. Тя формира социокултурното поведение на индивидите чрез морал, етика, ценностна система, нагласи, демографска и религиозна политика, образование и др. Промяна на ценностната система води до промяна в човешкото поведение, което създава определени рискове. Например, промяната на ценностната система, в която се издига като водеща професионалната кариера за сметка на семейните ценности, води до промяна в демографската структура на населението в България през ХХ-ти век. Демографските процеси (бум на раждаемост или застаряване) предопределят дейността на икономическите системи (Фиг. 1).

Фиг. 1. Население под, в и над трудоспособна възраст на България в периода 1900 – 2011 г. (MLSP, 2013)

Високата раждаемост генерира безработица, докато застаряването на населението налага въвеждане на работизирани и автоматизирани системи, за да се запази и увеличи резултатът от дейността на съответната организация. Ниската раждаемост в икономически развитите райони стимулира имиграцията, което от своя страна води до сблъсък на културните системи на местното население и на имигриращото. Породеното напрежение е източник на риск. Например в държавите с преобладаващо примитивно земеделие се приема, че многодетното семейство е знак за благополучие, докато в информационните общества благополучието се измерва чрез имотното състояние на домакинствата. Ето защо малодетните семейства с ужас наблюдават високата раждаемост сред многодетните семейства и са склонни на различни рестрикции, за да я ограничат. Разслоението на обществото (политическо, имотно, религиозно, др.) също е носител на опасности, породени от ценностните различия в отделните прослойки.

(3) Политическият модел на управление на едно общество е източник на риск. Всяка политическа система облагодетелства едни контрагенти (домакинства и фирми) за сметка на други. Отказът за промяна в политическия модел води до редица форми на протест – от мирна демонстрация до кръвопролитна революция..

(4). Законодателна среда. Процесите, съпътстващи законодателната дейност, също са източник на риск. Лобизмът дава възможност нормативните документи да се съставят във вид, който обслужва определени кръгове. Липсата на координация между различните нормативните документи може да доведе до правни конфликти – единият закон да разрешава поведение на земеделския производител, което друг нормативен документ да забранява. Възможно е дейности, които обществото възприема като неморални да бъдат узаконени, както и обратното – морални според голяма част от обществото дейности да бъдат преследвани от закона (евтаназия). Качеството на законодателната среда зависи от ценностната система на обществото.

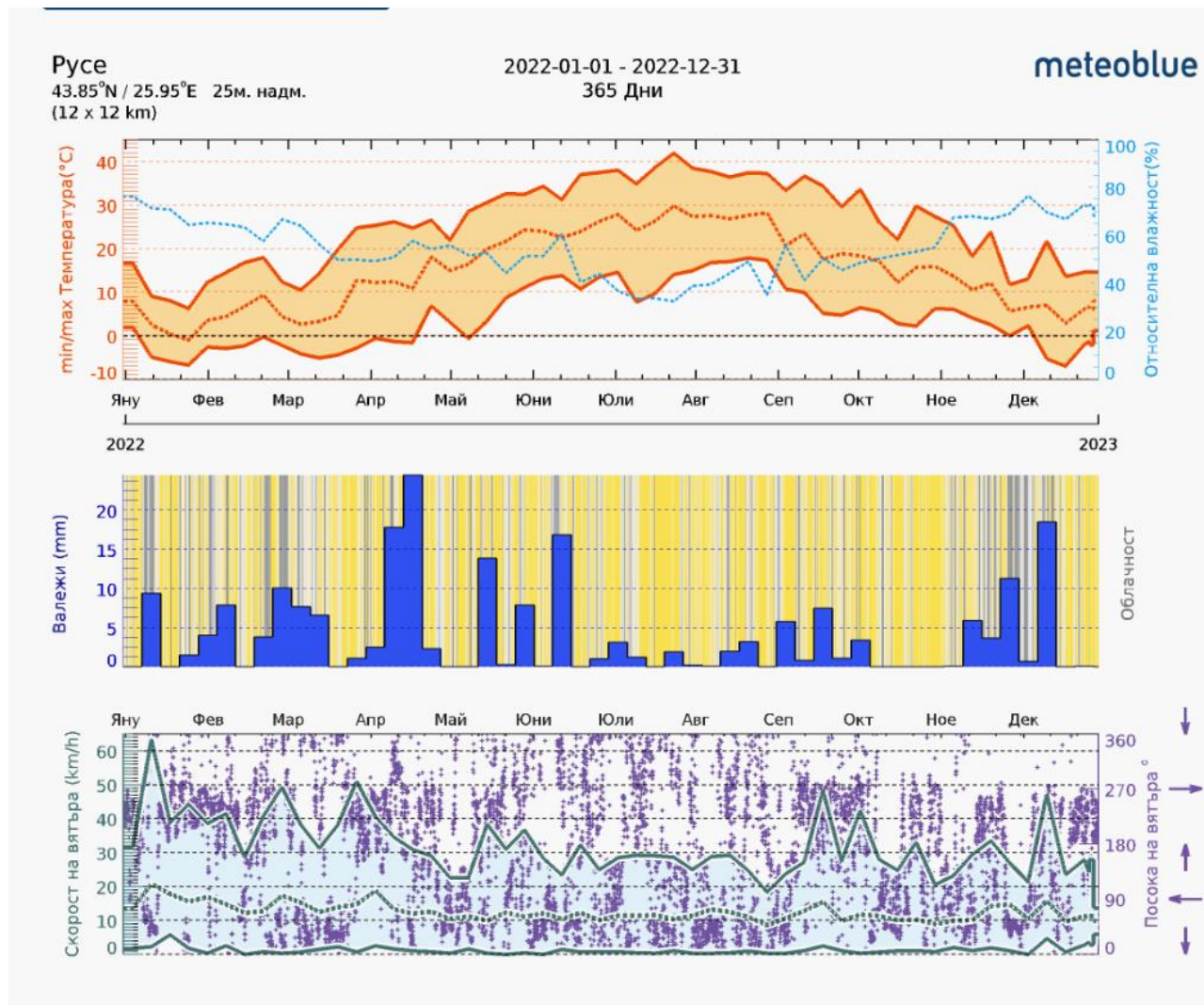
(5) Икономическата среда е източник на опасности, които се генерират от различните участници в икономическата система. Конкуриращите се фирми налагат пазарно поведение, което се приема и от новонавлизащите земеделски производители. В преследване на високи печалби техните ръководители са склонни да престъпят нормативната уредба. Другият основен участник в икономическата система е потребителят (домакинствата). Чрез своята платежоспособност и потребителски предпочитания те извършват покупки и дават възможност на земеделските производители да съществуват. Публичните институции оформят третия основен участник в икономическата система. Публичните разходи са притегателна сила както за фирмите така и за домакинствата. Колкото по-добре е изграден баланса между участниците в икономическата система (публична власт, домакинства, фирми), толкова по-перспективна е икономическата система в съответното общество. Липсата на балансиран порядък в икономическата система е източник на опасности за всеки от посочените участници чрез създаване на рискови ситуации - кризи.

(6). Вътрешните слабости на една организация са източници на риск за нея. Най-общо може да се приеме, че вътрешната среда се изразява в условията за управление на различните ресурси – материални, нематериални, финансови и трудови. Материалната база може да създава рискове, ако е остаряла, ниско ефективна, изисква чести ремонти и високи разходи при експлоатацията ѝ. Неправилното ползване и съхраняване на нематериалните активи създава различни опасности. Управлението на финансовите ресурси на една организация (публична, частна) също създава рискове: неточно бюджетиране; липса на финансова кошница с различни инвестиции; други. Основен вътрешен източник на риск в една организация са човешките ресурси: опасност от неволни грешки, резултат от пренатовареност, липса на концентрация; ниска производителност на труда, резултат от ниска квалификация на персонала; демотивация на персонала, резултат от ниска работна заплата; мъгляво регламентирани трудови задължения; неадекватен стил на управление, прилаган от ръководителя; лоши условия на труд; други. Неправилно подредените взаимоотношения между съдружниците е предпоставка за разпад на фирмата. Ето защо, в това число и при семейните фирми, е нужно ясно подреждане на правата и задълженията между съсобствениците, за да се запази земеделската дейност във времето. Провалът в подготовката води до подготовка за провал.

(7) Когнитивна среда. Като източник на риск когнитивната среда може да създаде различни опасности, сред които създаването на предразсъдъци. В семейната фирма те може да са свързани с пол, възраст, професионален опит, образование и други. Предразсъдъците създават опасност за възникване на личностни конфликти във фирмата, както и пропускане на ползи от неосъществените взаимодействия с пренебрегнатите роднини.

2. Статистически данни за климатичните промени в област Русе, България

Поради влиянието на кайсиевите градини от климатичните промени и разликата в годишната реколта в област Русе, тук са разгледани данни за климатичните изменения от сайта Meteoblue (Meteoblue.com, 2023). Във Фиг.2 са показани данни в период от една година (януари – декември 2022г.) като се има предвид, че цъфтежът на дръвчетата започва през месеците март и април. Голямо влияние също оказват и зимите, които в случая са топли и предпоставят ранен цъфтеж. В допълнение – дръвчетата на кайсията издържат на температура над -20 градуса в зависимост от сорта.

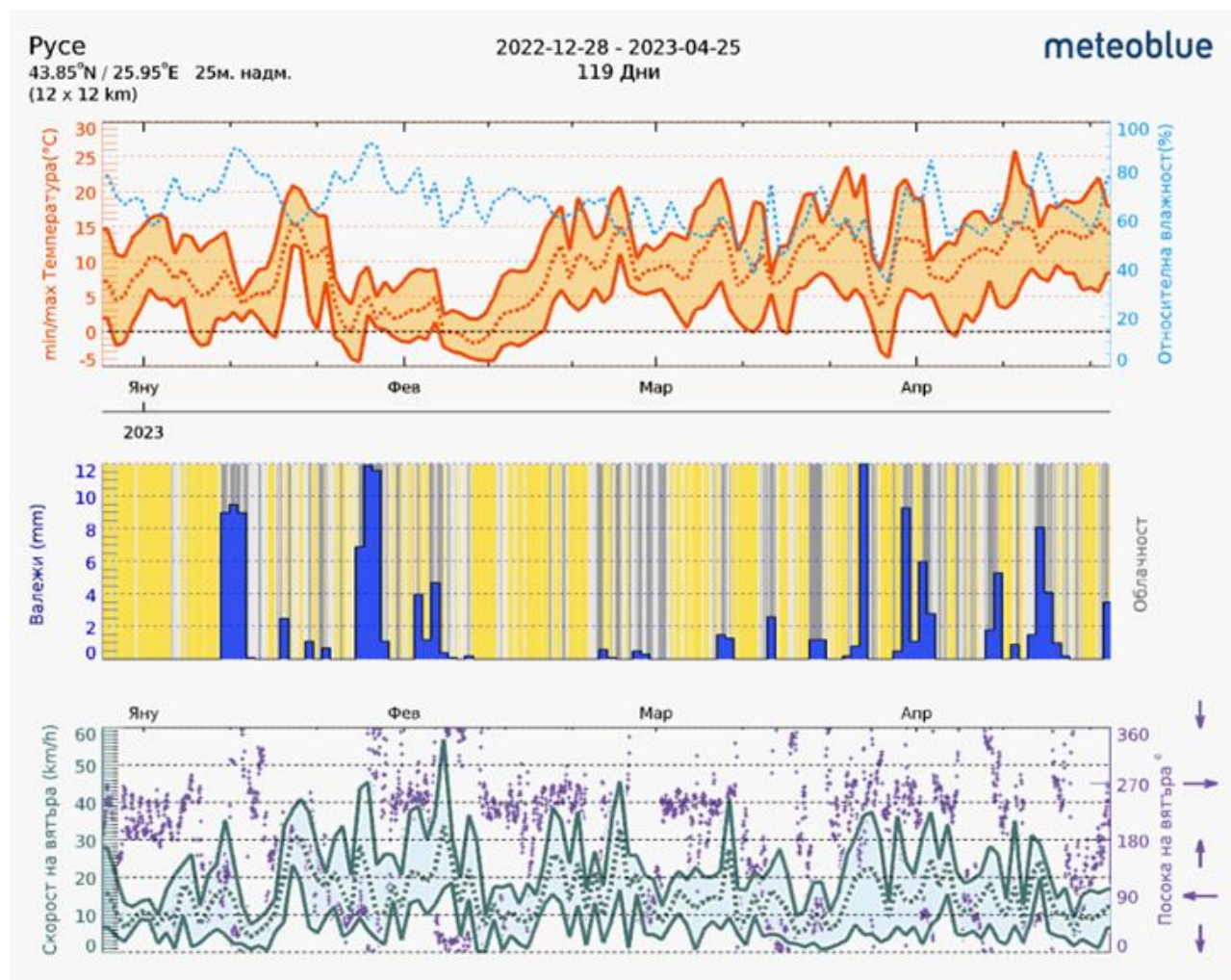

Фиг. 2. Климатични промени в област Русе в рамките на една календарна година: януари-декември 2022. (Meteoblue.com, 2023)

На Фиг.3 са представени измерители от януари до април за 2023 г., които показват изменението в климата. През месец март‘2023 г. се наблюдава затопляне и ниски валежи, което предизвиква ранния цъфтеж на насажденията. Но през месец април‘2023 г. се наблюдават ниски температури и високи валежи, които предизвикват замръзване на вече цъфналите дръвчета. Ако се наблюдават и валежите през април‘2023 г. се вижда, че има значително голямо количество валежи спрямо месец март‘2023 г.

Рисковете които крие отглеждането на кайсиеви насаждения са несигурните в реколтата заради ранни цъфтеж и загиването на повечето дръвчета поради кратката зима с удълженост на затоплителния период. Загиването на дръвчетата се дължи на апоплексия, това е замръзване на в областта на корена, стъблото или структурите на короната. Поради това замръзване се наблюдава загиване на част от дървото или на цялото дърво. Ранния

цъфтеж прави дръвчетата уязвими от рязката смяна на температурите и в повечето случаи реколтата е застрашена. (Agri.bg, 2011)

Фиг. 3. Климатичните промени в област Русе за месеците Януари, Февруари, Март и Април 2023г. (Meteoblue.com, 2023)

3. Основни дейности по управление на риска при отглеждането на кайсиеви насаждения в конкретна семейна фирма

Основните дейности, които могат да се предприемат за намаляване на риска от загуба на реколтата са няколко.

(1) Според сайта за земеделци Агри (Agri.bg, 2011) могат да се засадят така наречените подложки (коренова система) на джанка или зелена ренклода СД 4 (вид слива) и върху тях да се засади избрания вид кайсиево дърво. Това се прави, защото кореновата система на джанката и сливата са по агресивни и предпазват дръвчето от загиване.

(2) Друг вариант за предпазване на дръвчетата от измръзване е като се напръскат с препарати Стоп Фрийз или Скудо Терм, които предпазват от измръзване. (Slavova, 2021).

(3) Също така, за да се забави ранния цъфтеж на дръвчетата, сайтът Булагро (Slavova, 2021) съветва да се варосват целите дръвчета през зимата преди настъпване на големи студове и същата процедура да се повтори през пролетта.

ИЗВОДИ

Пред производителите на кайсии възникват различни рискове. Основни сред тях са природните. В настоящия доклад са идентифицирани климатични промени за област Русе и са отправени конкретни препоръки към малка семейна земеделска фирма за предпазване на дръвчетата от измръзване.

Представените препоръки може да се ползват и от други земеделски производители на костилкови насаждения. При правилното отглеждане на младите дръвчета могат да се предотвратят щетите, които възникват в кайсиевите насаждения в резултат от изменението на климата в област Русе. Ако всеки овощар спазва поне част от съветите за предпазване на своите овошки, ще може да се наслади на хубава реколта.

REFERENCES

Agri.bg. (2011). *Fruit producers of apricots*. URL: <https://agri.bg/novini/otglezhdane-na-kaysii-osobnosti-2> , Accessed on 30.04.2023. (**Оригинално заглавие:** *Agri.bg. Отглеждане на кайсии – особености. Овощарство, 2011*).

Meteoblue.com. (2023). *Weather in Ruse region*. URL: <https://www.meteoblue.com/bg> , Accessed on 30.04.2023.

MLSP. (2013) *Demographic trends of the Bulgarian population*. URL: www.mlsp.government.bg/activelive/userfiles/file/4.doc, Accessed on 01 Aug 2013. (**Оригинално заглавие:** *МТСП. Демографски тенденции в развитието на населението в Република България, www.mlsp.government.bg/activelive/userfiles/file/4.doc, посетен на 01.08.2013*)

Pavlov, D. (2013). *Risk management*. University of Ruse “Angel Kanchev”, E-learning.uni-ruse.bg, Accessed on 30.04.2023. (**Оригинално заглавие:** *Павлов, Д. Риск мениджмънт. Русенски университет „Ангел Кънчев“, E-learning.uni-ruse.bg*).

Slavova, N. (2021). *BULgari agroapteka*. URL: <https://agroapteka.bulagro.bg/blog/kak-da-predpazim-ovoshkite-ot-slana-215>, Accessed on 30.04.2023.

THU-2G404-SSS-EM-04

THE IMPORTANCE OF THE TRADE MARK FOR FAMILY BUSINESS DEVELOPMENT^{8,9}

Olena Sert – Student

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Tel.: +359 877386246
E-mail: olenasert31@gmail.com

Assoc. Prof. Daniel Pavlov, PhD

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Phone: 0884343132
E-mail: dpavlov@uni-ruse.bg

Abstract: *The purpose of this report is to present financial options for the creation and development of a small family company for the production of pajamas. The tasks are: (1) To indicate advantages and disadvantages of small family businesses. (2) To present basic activities to start production of pajamas with own brand rights. (3) To develop at least two financial variants for the development of a small family company for the production of pajamas - with and without rights to its own trademark.*

Keywords: *Trade Mark, Family Businesses*

ВЪВЕДЕНИЕ

Високата конкурентна борба предполага и все по-тясна специализация на производителите. Предприемачите, за да бъдат разпознаваеми на пазара, могат да се отличат чрез своя търговска марка. (Rasheva, 2019). Проучвания в Русенския университет (Rasheva, 2020) показват, че малките фирми могат да осъществят своето развитие, както чрез работа като поддоставчици (на ишлеме), така и чрез права върху техен търговски знак. В настоящия доклад се обръща внимание на втората група предприемачи – тези, които се отличават на пазара чрез собствена търговска марка.

Целта на настоящия доклад е да представи финансови варианти пред създаването и развитието на малка семейна фирма за производство на пижами. Задачите са: (1) Да се посочат предимства и недостатъци на малки семейни фирми. (2) Да се представят основни дейности за стартиране на производство на пижами с права върху собствена търговската марка. (3) Да се разработят поне два финансови варианта за развитие на малка семейна фирма за производство на пижами – със и без права върху собствена търговска марка.

Направените проучвания биха били полезни за предприемачи, които обмислят в каква степен да произвеждат пижами със собствена търговска марка или без нея.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Особености в дейността на малките фирми

⁸ Докладът е представен на студентската научна сесия на 18.05.2023 в секция „Икономика и мениджмънт“ с оригинално заглавие на български език: МЯСТО НА ТЪРГОВСКАТА МАРКА ПРИ РАЗВИТИЕ НА СЕМЕЕН БИЗНЕС.

⁹ Настоящият доклад е в изпълнение на проект на Факултет "Бизнес и мениджмънт" на тема "Изследване на възможностите за преход към зелена и кръгова икономика", финансиран от Фонд "Научни изследвания" на Русенски университет „Ангел Кънчев“.

В настоящата разработка се разглеждат възможностите за стартиране на малък семеен бизнес. Конкретните предимства, които авторите на доклада преценяват, че са валидни и при стартиране производството на пижама, са в различни направления. При производство на дрехи предприемачите следва постоянно да наблюдават модните тенденции и да поддържат конкурентното си предимство (Popova & Nedyalkova, 2012).

Създаването на конкурентното предимство спрямо клиентите може да произтича и от различни подобрения, прилагане на иновации и промяната на нашият продукт. Фирмата ще спечели повече преимущества и позиции на пазара, защото може да изгради нова основа за съперничество или ще намери нови по-добри средства, чрез които да се конкурира, например:

- Да измислим нов дизайн на продукта.
- Да гарантираме качеството на производствения процес.
- Да приложим адекватен подход за рекламиране на продукта.
- Да преминем различни курсове за специализирано обучение.
- Внимателен подбор на доставчици.
- Други.

Недостатъците на малкия бизнес може да са различни. Съгласно проведени онлайн проучвания (Watervend, 2023) някои от тях са:

- Малък капитал. За да заемете значителна част от пазара, ви трябва много финанси, а за малкия бизнес те са ограничени. Поради това възникват трудности при изпълнението на различни програми, както и при увеличаване на обемите.

- Трудности при намирането на големи клиенти. За да могат начинаещите бизнесмени да оцелеят в трудни пазарни условия, както и да печелят пари, те трябва да намерят редовни и големи клиенти.

- Уязвимост. За малкия бизнес е трудно да печели по време на криза.

- Липса на стабилен доход. Малките предприятия имат малки резерви, така че на определени етапи имат проблеми с финансирането. Не всички финансови институции са готови да им предоставят заем.

Нормативната уредба в Република България (Deneva, 2019; Hristova, 2018) дава на предприемачите нужната основа за преодоляване на различни кризи. Прилагането на концепцията за междупоколенчески семейни бизнеси (Pavlov et al., 2017) намалява риска пред предприемача като много от дейностите могат да се прехвърлят на членове на семейството или на надеждни подизпълнители. В някои семейства има роднини, които са в неравностойно положение (Popova, 2022) – те също може да бъдат привлечени в семейния бизнес, като им се дават задачи, съобразно тяхното състояние, например да поддържат сайт в интернет с актуална информация за семейното производство. За да се постигне тази висока степен на семейна интеграция е нужно и образованието в по-голяма степен да прецизира своите възпитателни цели (Zagorcheva, 2022).

Основни дейности за стартиране на производство на пижами с права върху собствена търговската марка

Преди да посети шивашкия цех, предприемачът трябва да реши какво и за кого ще произвежда. Идеите могат да бъдат заимствани и от чужди пазари или може да проучи какво липсва на местния пазар. Важен момент е да се даде свобода на творчеството - например, предприемачът да си припомни какви рокли и пижами е рисувал в детството и какви дрехи за кукли е шил. Да проведе срещи с потенциални клиенти, за да отсее по-ясно конкретната си пазарна ниша. Важно е всяка идея да бъде проверена за жизнеспособност.

На етапа на създаването на идеята на пижамата или марката, винаги трябва да бъде уникална или автентична. Автентичността на една марка винаги е заложена в нейния основател. Нашата търговска марка няма да бъде като всеки друг продукт на пазара, защото ние ще вложим нашите ценности и знания за производство на нашите уникалните пижами.

Преди да започнем малкия ни семеен бизнес с производство на пижами, ще проведем анкетно проучване с нашите близки приятели относно техните предпочитания при избор на пижама. Резултатите от това проучване ще ни дадат основа за избор на артикулите. Например ще имаме 3 различни модела пижами и всеки от тях ще е с три цвята и в размери XXS и XXL. Подборът на материалите е важен – планираме лични посещения при производителите, за да изберем качествен материал за нашите пижами. За да разберем от какъв вид плат се нуждаем, отново ще се обърнем към анализа на конкурентите. Ще изследваме какво те произвеждат и как реагират клиентите им. Тогава ще може да определим вида плат или негов еквивалент, който е достъпен за нас и ще поискаме мостри от фабриката или доставчика. Първите ни пижами ще преминат през тест-драйв, който включва носене, пране, гладене и др. Така ще разберем какво се случва с нашите пижами по време на тяхната употреба.

С първоначалния ни капитал ще закупим всичко необходимо за стартиране на нашия малък бизнес. Ще намерим шивачка, която ще бъде съгласна със заплата и работните часове. Тази шивачка всяка седмица ще произвежда определено количество пижами.

За реализацията трябва да решим къде искаме да продаваме нашият продукт. Решението ни онлайн магазин или чрез социалните мрежи. Независимо от избраната от нас платформа нашата марка ще има създаден акаунт в инстаграм, така че ще създаваме визуално съдържание. Важно е да запомним, че има някои правила за визуален дизайн в социалните мрежи и други на пазарите, така че ние обмислихме производството на фото съдържание за всички избрани от нас платформи наведнъж.

Варианти за създаване на малка семейна фирма – със и без права върху собствена търговска марка

За нуждите на настоящия доклад представяме два основни варианта – (А)без и (Б) със права върху собствена търговска марка. При вариант «А» размерът на първоначалния капитал е увеличен спрямо вариант «Б» с размера на разходите за придобиване на права върху собствена търговска марка. (Табл. 1)

Таблица 1. Прогнозни варианти за дейността на малка семейна фирма с и без права върху собствена търговска марка

Показатели	А. Без права върху собствена търговска марка	Б. С права върху собствена търговска марка
1. Съкратена себестойност на единица продукция (стоки, услуги), лв. (Variable Costs)	40,00	40,00
2. Количества продажби за една година, брой.(Quantity)	150	200
3. Пазарна цена на единица продукция (стоки, услуги), лв. (Prize)	80,00	100,00
4. Годишни постоянни разходи (Fixed Costs), лв.	4 000,00	4000,00
5. Размер на първоначалната инвестиция (Initial Costs). лв.	5 000,00	7000,00
6. Продължителност на експлоатация, брой години (Тп)	5	5
7. Средногодишни приходи, лв.	12 000,00	20 000,00
8. Годишни променливи разходи (Variable Costs), лв.	6 000,00	8 000,00
9. Годишни съвкупни разходи, лв.	10 000,00	12 000,00

10. Средногодишен нетен паричен поток (Net Cash Flow), лв/год.	2 000,00	8 000,00
11. Средногодишна критична точка на продажбите (Break Even Point), лв.	8 000,00	6 666,67
12. Срок за откупуване на първоначалната инвестиция (Pay Back Period), год.	2,50	0,88
13. Номинален прираст на капитала за 5 години, лв.	5 000,00	33 000,00
14. Рентабилност на вложените средства:		
o 14.1. Нетна печалба за 5 години / първоначалната инвестиция	2,00	5,71
o 14.2. Средногодишните приходи / средногодишните разходи	1,20	1,67
o 14.3. Средногодишна нетна печалба / Средногодишните приходи	0,17	0,40
15. Прогнозен инфлационен натиск за една година, г	15%	15%
16. Нетна настояща стойност (NPV) за 5 години, лв.	1 704,31	19 817,24

В така представените варианти в Табл.1 се вижда, че производството и продажбите на пижами с права върху собствена търговска марка е доста по-успешно, отколкото производство и продажби на пижами без търговска марка. Една от основните причини за този финансов успех е усилието, което планираме да вложим за разпространяване на търговската ни марка. Без тези усилия икономическите резултати биха били сходни в двете колони. Условно приемаме, че за петте години в Табл.1:

- съкратената себестойност (ред 1) е една и съща;
- продажната цена (ред 3) е една и съща;
- годишните постоянни разходи (ред 4) остават едни и същи;
- темпът на инфлацията е един и същ (ред 15).

Данните от Табл.1 са примерни; в тях са отразени особеностите на конкретен предприемач. За други предприемачи първите шест реда биха имали други стойности.

ИЗВОДИ

Малкият семеен бизнес съществува около нас, развива се успешно, носи приходи и е жизнено необходим за всеки от нас. Търговската марка дава лице на предприемача и го прави разпознаваем на пазара. Негова основна задача е да опази репутацията на фирмата си, като поддържа качеството на пижамите, които предлага на купувачите под своята търговска марка. Пижамите са продукт, който може да се изнася в други държави, а това е често срещана практика на производителите на дрехи със собствена търговска марка.

Производството на пижами без търговска марка силно ограничава производителя. Той е неразпознаваем от купувачите, защото не може да бъде идентифициран от тях. В този случай предприемачът следва да наблегне на ниската продажна цена, ако иска да привлича местни клиенти. При повишаващи се нива на работни заплати предприемачът няма да може да осигури достойно заплащане на персонала си и е изправен пред закриване на дейността си.

Семейството е основа за развитието на обществото, пазител общочовешки и културни ценности, национални традиции, поколения опит и норми на поведение. Несъмнено семейството е единствената социална единица на обществото, която отговаря за

възпроизводството на човешкия ресурс, тъй като малка социална група се основава на връзките на брака, родителството и родството.

REFERENCES

Deneva, A. (2019). *The legal framework of the Bulgarian industry - an attempt to deal with business crises* // Proceedings of the Centre for Economic History Research. Volume 4 (2019), pp 228-239.

Hristova, V. (2018). *Support for Entrepreneurship in Bulgaria through the Ages. Institutions and Economic Development of the Bulgarian Lands through the Ages* // Proceedings of the Center for Economic History Research, Volume 3 (2018), pp. 151-164.

Pavlov, D., Sheresheva, M., Perello, M. (2017). *The Intergenerational Small Family Enterprises as Strategic Entities for the Future of the European Civilization - A Point of View* // Journal in Entrepreneurship and Innovation, 2017, issue 9, p.p. 26-38. https://jei.uni-ruse.bg/Issue-2017/10.%20Pavlov_Sheresheva_Perello.pdf

Popova, D., Nedyalkova, A. (2012). *Management of small and medium business*. Varna Free University, pp 64-69, https://ejournal.vfu.bg/en/pdfs/Daniela_Popova-UMSB-osnovni_aspekti.pdf (*Оригинално заглавие: Попова, Д., Недялкова, А. УПРАВЛЕНИЕ НА МАЛЪК И СРЕДЕН БИЗНЕС. Варненски свободен университет. 2012 г., стр. 64-69.*)

Rasheva, N. (2020). *Model of growth of small firms with trademark property rights* // PROCEEDINGS OF UNIVERSITY OF RUSE - 2020, volume 59, book 5.1, University of Ruse, 2020, pp. 181-187, ISSN 1311-3321, <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp20/5.1/5.1-31.pdf> (*Оригинално заглавие: Рашева Н. Модел за растеж на малки фирми с права върху търговска марка // / Научни трудове на Русенския университет-2020, Том 59, серия 5.1 Икономика и управление, с.с 181-187).*

Rasheva, N., Pavlov, D. (2019). *Opportunities for small enterprises growth in Ruse district* // PROCEEDINGS OF UNIVERSITY OF RUSE - 2019, volume 58, book 5.3, Economics and Management, Русе, University of Ruse, 2019, pp. 17-22, ISSN 1311-3321, <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/sns/2019/BM.pdf> (*Оригинално заглавие: Рашева Н., Павлов Д. Възможности за растеж на малки фирми в област Русе // Научни трудове на Русенския университет-2019, Том 58, серия 5.3 Икономика и управление, с.с 17-22).*

WaterVend. (2023). *Advantages and disadvantages of the small business*. URL: <https://www.watervend.ru/blog/preimushhestva-i-nedostatki-malogo-biznesa/> (*Оригинално заглавие: ВатерВенд. ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ МАЛОГО БИЗНЕС, посетен на 30.04.2023*)

Zagorcheva, D. (2022). *Management of quality of education as a key factor for the professional development of pupils* // Journal "Careers". Vol.2 (1), pp. 35-40, URL: <https://career.shu.bg/wp-content/uploads/2022/07/careers-2022-v2-br2.pdf>

THU-2G404-SSS-EM-05

GOVERNMENT EXPENDITURES AND TEMPORARY ECONOMIC GROWTH^{10, 11}

Assoc. Prof. Kamelia Assenova, PhD

Economics Department,
University of National and World Economy
Phone: +3592 862 86 72
E-mail: kassenova@uni-ruse.bg

Nikolay Nikolov Rusev, PhD Student

Faculty of Business and Management
“Angel Kanchev” University of Ruse
Phone: +359899 915 045
E-mail: nrusev@uni-ruse.bg

***Abstract:** The mutual relation between government expenditure and economic growth is a source of serious debate concerning the magnitude and transmitting mechanism of the government expenditure on their way to turning into a sheer consumption. The focus of the research seeks to prove that part of the additional income ends as immediate consumption while at the same time that extra income is partially saved, smoothing the long-term consumption. Piling up literature about aforementioned connection testifies that there are clear evidences exposing the relation between expenditure and growth. The main source of controversy is how the consumption responds to increased government spending: does it unlock additional spending as the income increases or it causes precautionary behavior?*

The article focuses on correlation between partial government expenditure and temporary economic growth. The first part presents brief overview of the matter, second and third are focused on regression methodology and seasoning distortion of the data. Fourth part presents the possible takeaways we can infer from the results.

Keywords: Budget, Discretionary Fiscal Policy, Economic Growth

REFERENCES

- Alesina Alberto F. and Romain T. Wacziarg, 1997, Openness, Country Size and the Government, NBER Working Paper No. w6024
- Assenova, Kamelia, 2015, Effectiveness of Public Spending, Financed with European Funds in Central and Eastern Europe, Journal of Contemporary Management
- Häge, Frank Michael, 2003, Determinants of Government Size: The Capacity for Partisan Policy under Political Constraints.
- Kosuliev, Aleksandar, 2022, Construction Permits and the Business Cycle. The Case of Bulgaria.
- Rodrik, Dani, 1998, "Why Do More Open Economies Have Bigger Governments?" Journal of Political Economy, 106(5), October, 997-1032.
- Sheilla Nyasha and Odhiambo Nicholas M. 2019, Government Size and Economic Growth: A Review of International Literature.

¹⁰ The paper is presented in English on the Students Scientific Session, section “Economics and Management”, on 18 May 2023 and after double anonymous peer review is targeted for publication in the journal Entrepreneurship & Innovation, Issue 15, Year 15, 2023; ISSN 1314-0175 (online); <http://jei.uni-ruse.bg/>.

¹¹ The paper is an output of implementing a research project of the Faculty of Business and Management 2023-BM-01 "Exploring the options for transition to green and circular economy" financed under the Scientific Researches Fund.

THU-2G404-SSS-EM-07

A STUDY OF THE USE OF THE INTERNET APPLICATION TIK TOK AMONG COLLEGE STUDENTS^{12, 13}

Joana Alexandrova – Student

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Tel.: +359 885 215412
E-mail: vashpreta@abv.bg

Pr. Assist. Prof. Nataliyia Venelinova, PhD

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Phone: +359 888558782
E-mail: nvenelinova@uni-ruse.bg

Abstract: *This report presents findings from a study conducted to explore the awareness and usage of the TikTok app among students. The survey results indicate that the students surveyed use various smart apps on a daily basis. While they are aware of TikTok, it is not commonly used. Short videos are the preferred content on the app. The study found that TikTok is primarily used for entertainment, staying updated on current events, and addressing everyday issues. Respondents also reported that their time spent on the app cut into time they could have spent on hobbies, sports, and socializing with family and friends. The study is not representative, and it is aiming to illustrate the social and behavioral effects of regular use of applications like TikTok.*

Keywords: *Smart Apps, Social Networks, Addictive Behavior*

ВЪВЕДЕНИЕ

Зависимостта от съвременните комуникационни технологии привлича вниманието на академичната общественост още в средата на 90-те години на миналия век, когато интернет навлиза масово в домакинствата и се превръща в неразделна част от живота на съвременния човек. Широко приложими през последните години са смартфоните и различните интернет приложения, разработени за тях. Такава е и социалната мрежа за споделяне на кратки видеа TikTok, която набира широка популярност през последните години. Отчита се използването ѝ предимно сред населението в младежка възраст. Специалисти в областта на зависимостта от интернет поведение отдиференцират пристрастяващите механизми на приложението и последиците от това.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Интернет зависимостта за пръв път става обект на изследване през 1996 г. от Американската асоциация на психолозите. От организацията е проведено проучване сред 600 лица, които са развили зависимост към интернет, изразяваща се в клинични симптоми, открити чрез критериите на DSM – IV Диагностичен и статистически наръчник за патологичен хазарт. Диагностицирането на интернет зависимостта е сложен процес, поради факта, че използването на интернет е неизменна част от работния процес на много хора в съвременния живот. Трудно определяма е границата между „нормално“ и „зависимо“ използване на интернет. Голяма част от лицата, посещаващи клиничен специалист с

¹² Докладът е представен на студентската научна сесия на 18.05.2023 г в секция „Икономика и мениджмънт“ с оригинално заглавие на български език: ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ИНТЕРНЕТ ПРИЛОЖЕНИЕТО ТИК ТОК СРЕД СТУДЕНТИ.

¹³ Настоящият доклад е в изпълнение на проект на Факултет "Бизнес и мениджмънт" на тема "Изследване на възможностите за преход към зелена и кръгова икономика", финансиран от Фонд "Научни изследвания" на Русенски университет „Ангел Кънчев“.

определени оплаквания не предполагат, че те са вследствие зависимостта им към интернет поведение. Това е така тъй като предшестващи зависимостта фактори могат да бъдат: депресия, развито биполярно разстройство, тревожност или obsесивно-компулсивно разстройство (Shapiro NA, 2000). Агресията и девиантното поведение у подрастващите също могат да се окажат вследствие на развита пристрастеност (Jae-A Lim, 2015).

Евгения Братоева в своя публикация разглежда специфичен аспект на компютърната комуникация – агресията във виртуалното пространство. Тя прави преглед на основните подбудители на интернет агресия и формите на виртуална агресия. В статията се посочват данни, от които следва, че децата са най-уязвими към този проблем и най-често засегнати. Представени са резултатите от широкомащабно изследване на UNICEF, представено от UNICEF България, относно честотата на кибертормоза над деца по света и в България. Посочени са данни за извършителите и жертвите по отношение на особености на възприятие, начин на общуване в интернет и психологически аспекти на кибертормоза сред деца в различни възрастови групи. Представени са данни от отдел „Киберпрестъпност“ към Държавна служба за сигурност на Украйна относно спецификата на онлайн агресията в различни възрастови периоди от развитието на децата (Bratoeva, E., 2022).

Въпреки, че пристрастяването към смартфоните датира още от идентифицирането на интернет зависимостта през 1996 г., с напредване на пространствено-времевия континуум колкото повече хората използват смартфона, толкова повече стават зависими от него и започват да изпитват симптоматични проблеми (Hong, 2012). За изследване зависимостта към смартфона, учени използват критерии отново съгласно Диагностичен и статистически наръчник (DSM - IV). По тези критерии и двете зависимости към интернет и смартфоните, се определят като разстройства, вследствие на които хората се сблъскват със социални, психологически и здравословни проблеми. Прекаленото виждане в смартфона може да наруши съня, здравето, концентрацията и усвояването на информация (Hiscock D., 2004). Психологични симптоми, свързващи се с интернет зависимостта, могат да бъдат изразени посредством: наслада или еуфория, невъзможност да се прекъсне използването на интернет устройството, постоянно нарастване на времето пред устройството, пренебрегване на семейството и приятелите, чувство за празнота, депресия и гняв, когато индивидът не е пред интернет устройството лъгане на работодателите и членовете на семейството за своята дейност, проблеми с работата или учебното заведение. Физическите симптоми най-често се проявяват чрез: карпално – тунелен синдром (неврологичен проблем на ръцете, обвързан с притискане на нерв в китката – болезнено прогресивно състояние), сухо око, мигренозно главоболие, болка в гърба, нередовно хранене, пропускане на храненияя, пренебрегване на личната хигиена, нарушения на съня, промени в модела на съня (Milburn P., 1998).

При развилите зависимост лица изследователи описват прояви на апатия към работа и учене и изолираност. Намалването на физическия контакт с приятели и семейство често е заменена с комуникация чрез смартфона. Голяма част от съвременното общество е слабо грамотно или неграмотно и сред причините за това се отбелязва и значителното време прекарано в интернет пространството и ограниченото или липсващо четене на литература на книжен носител. Учени провели проучвания, относно прекомерната употреба на смартфони сред студенти установяват, че в резултат на нея има отрицателни академични, психологични и физически въздействия върху студентите (Yang, Asbury, & Griffiths, 2019). Друго проучване доказващо това е изследването на Kubey и сътрудници, които също предполагат, че интензивното използване на технологии за развлекателни цели е силно свързано с намалено академично представяне (Kubey RW, 2001).

Информацията в интернет е бързо и лесно достъпна. Днес интернет приложенията са многобройни и с различна насоченост. Обект на настоящия доклад е информираността на студенти, относно TikTok приложението, използването му сред тях и осъзнатостта им относно зависимостта към него.

TikTok е социална мрежа за споделяне на кратки видеа, разработена от китайската кампания ByteDance. В Китай неин аналог е Douyin. Продължителността на видеата варира до 15 секунди, като от скоро времетраенето е удължено до 10 минути. Само за 2 години приложението преминава границата от 2 милиарда сваляния в световен мащаб. (Carman, 2020). През първата половина на 2022 г. то е обявено за най-изтегляното и най-печелившото неигрално приложение и изпреварва всички други социално-медийни платформи в брой потребители (Chan, 2022). Визията на приложението е следната: клиповете са кратки видеа, които най-често съдържат откъси от музика. Приложението предоставя и разнообразие от визуални филтри, които могат да се приложат във видеото. Главната страница в приложението носи названието For You и представлява потока от споделени видеа. Съдържанието се генерира от така нареченият алгоритъм на TikTok в зависимост от това какво потребителя е харесал, коментирал, търсил или колко време се е задържал на дадено видео, приложението доставя това, което най-много би му се харесало, а той съответно прекарва повече време в гледане. С цел да предпази непълнолетните, TikTok не допуска видеата на лица под 16 годишна възраст да се популяризират чрез For You раздела. Това е неефикасно, защото за да използват приложението малолетни и непълнолетни е достатъчно само да отбележат, че са над 18 години.

Въпреки този голям успех, приложението бива блокирано в някои страни: в Афганистан - за показване на неподходящо съдържание, в Армения, Азербайджан, Бангладеш - за провокация на противообществени прояви, в Индия - за неподходящо съдържание, насърчаващо порнографията и в Иран, Пакистан и Сирия - поради създаване на предпоставка за излагане на непълнолетни лица на риск. По данни от Европейския парламент, Европейската комисия и Съветът на Европейски съюз, приложението е блокирано за устройствата на персонала им, позовавайки се на опасения за сигурност.

Изследователи в областта на зависимото поведение отдиференцират пристрастяващите механизми на приложението TikTok. Първият е стремежа за събиране на по-голям брой харесвания. При сравнение на механизма на „харесванията“ и традиционните механизми на учене се забелязва, че и двата се базират на възнаграждение, което улеснява навика заедно с пристрастяването. „Харесванията“ изпълняват ролята на награда за потребителите (Zara, 2019), под формата на количествено измеримо социално валидиране и приемане. „Харесванията“ могат да се разглеждат и като инвестиция - харесвайки други видеа, лицето получава обратно също „харесвания“, което води не само до незабавно удовлетворение (Ghose, 2015), но и до по-голям шанс за поява в емисиите на други потребители, които могат да се превърнат в последователи. Друг пристрастяващ фактор е приликата с така наречените слот машини. Функцията „плъзгане на долу“, с помощта на която се опреснява страницата с нови видеа стимулира модела за печалба или загуба, съществуващ в хазартните игри. Това подтиква хората да мислят, че следващата игра или в случая следващото видео може да бъде „единственото“ (Liu, 2020). Използването на подобен вид приложение насърчава пристрастяването, така както слот машините насърчават хазарта - с безкрайно превъртане на безкрайно съдържание. След изглеждане на едно видео, автоматично започва да се възпроизвежда друго.

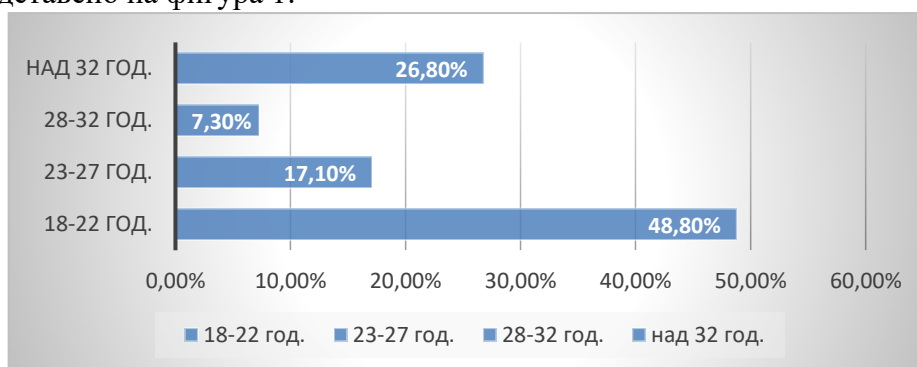
Изследванията показват, че прекомерното време, прекарано в TikTok може да доведе до:

- Повишен стрес, тревожност и депресия - проучване за гимназисти в Китай, установява, че за редовно ползващите приложението има по-голям риск за развитие на зависимост към TikTok и по-високи нива на тревожност, стрес, депресия и дефицит в запамятаването, в сравнение с тези гимназисти, които използват приложението по – рядко (Peng Sha, 2021).
- Суицидни прояви – проведено проучване установява, че 13 – годишните тийнейджъри, които са ползвали социалните медии за време не повече от три

часа в началото на 10 – годишно проучване и след това значителното повишаване на употребимостта им, са изложени на по-висок риск от самоубийство с течение на времето (Sarah M. Coyne, 2021).

Наблюдаваното все по-масовото използване на приложението TikTok от лица в младежка възраст и проучените и описани изследвания на негативните ефекти от това е мотив за извършване на проучване на ситуацията в нашата страна. Проведено е изследване с цел установяване на степента на информираност по отношение на използването и последващите от това ефекти сред студенти от Русенски университет „Ангел Кънчев“. При проучването е приложен методът на онлайн анкетното изследване, като изследователския инструмент е разпространен сред студенти от посоченото учебно заведение. Анкетната карта е разработена за целите на изследването. Времеви период на провеждане е строго фиксиран – от 01.05. до 05.05.2023 г. Изследването се провежда по метода на отзовалите се лица в този времеви период. Резултатите от изследването не могат да се приемат за представителни на ниво „университет“.

За посочения времеви период анкетната карта е попълнена доброволно от 41 лица, студенти в Русенски университет „Ангел Кънчев“. По признак „възраст на участниците“ двете възрастови групи, включили се най-активно в изследването са - 18 и 22 (вкл.) год. - 20 лица (48,8%) и над 32 год. - 11 лица (26,8%). Разпределението на участниците по признак „възраст“ е представено на фигура 1:

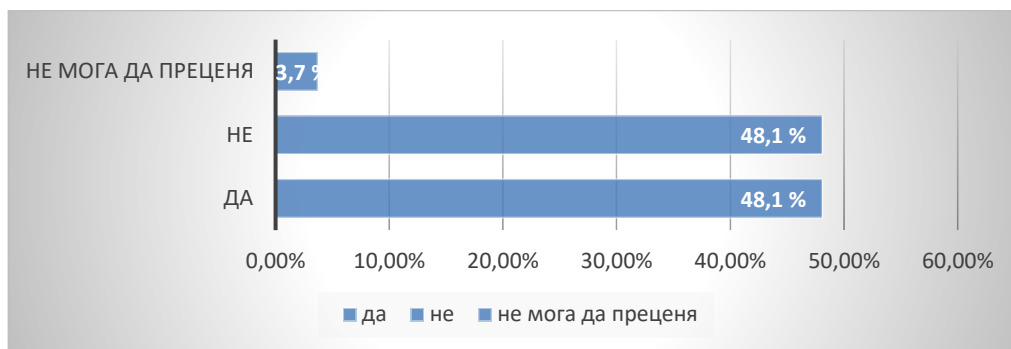

Фиг. 1. Разпределение на участниците в изследването по признак „възраст“

От всички лица, включили се в изследването, 39 (95,1 %) посочват, че прекарват всекидневно част от свободното си време в интернет пространството. 37 от тях (90,2 %) посочват, че са запознати с приложението TikTok, а 25 (61 %) го използват. Най-честата посочена продължителност на използване е между 2 и 3 години. Участниците в изследването посочват, че предпочитат да гледат кратки видеа – 50% от тях са посочили, че предпочитаните от тях видеа са с продължителност до 15 секунди, а 46,2 % - до 3 минути.

Причините за използване на приложението TikTok могат да бъдат от различно естество. Равнопоставени по численост са получените отговори на въпроса „Мислите ли, че докато използвате приложението TikTok, временно забравяте за съществуващи проблеми?“. 48,1 % от респондентите посочват положителен отговор. Същият е делът на отговорилите отрицателно, а 3,7 % посочват, че не могат да преценят. Отговорите на този въпрос позволяват да се направи предположение, че приложението TikTok се използва за забавление, проследяване на материали по актуални теми, откъсване на злосторения за ежедневните проблеми. Числеността на получените отговори са визуализирани чрез диаграма на фигура 2.

29,6 % от изследваните лица посочват, че прекарването в приложението време води до пренебрегване на основни ежедневни ангажименти. 63% отчитат, че не пренебрегват ангажиментите си, а 7,4% не могат да преценят.

Фиг. 2. Относителен дял на отговорите на въпроса „Мислите ли, че докато използвате приложението TikTok, временно забравяте за съществуващи проблеми?“

Интерес представлява установяването на това, от какво са склонни да се лишат младите хора, за да прекарат време в интернет приложението TikTok. За целта в анкетната карта е включен въпроса „Кои дейности пренебрегвате, за да прекарвате време в TikTok?“. Възможните опции за отговор са: социални контакти, професионални ангажменти (работа и образование), семейни ангажменти, хоби и свободно време, личностно развитие. Предоставена е възможност в свободна позиция да посочат и друг отговор, различен от предложените варианти. Участниците посочват, че прекарването в приложението време е предимно за сметка на: практикуване на хоби и свободно време (52%) социални контакти (28%), личностно развитие (32%), професионални ангажменти (16%) и семейни ангажменти (16%). 20% от всички отговорили на въпроса посочват чрез опцията за свободен отговор, че не пренебрегват нищо, не пренебрегват всекидневните си ангажменти или че всичко горепосочено им е по-важно от проследяване на приложението TikTok. Сборът на процентното съотношение на получените отговори надвишава 100, поради това, че респондентите имат възможност да посочват повече от един отговор. Относителният дял на всички посочени отговори е представен чрез диаграма на фигура 3.

Фиг. 3. Относителен дял на отговорите на въпроса „Кои дейности пренебрегвате, за да прекарвате време в TikTok?“

Изследването се провежда сред студенти и интерес представлява осъзнатостта на изследваните лица за вредата от използването на приложението TikTok. 77,3 % от отговорилите посочват, че използването на приложението е довело до намаляване на учебната им успеваемост, 45,5% - до влошено здравословно състояние, 27,3% - загуба на близък човек и 13,6% - до загуба на работна позиция. Отново числовата стойност на процентното съотношение надхвърля 100, поради възможността за посочване на повече от

един отговор. 29,6 % от изследваните лица осъзнато отчитат, че прекараното в приложението време води до пренебрегване на основни ежедневни ангажименти.

ИЗВОДИ

Интернет приложението TikTok е известно и използвано сред студентите от Русенски университет. Интерес към темата на изследването са проявили 41 студенти, които за фиксирания период на провеждане на изследването са попълнили изследователския инструмент. Най-голяма активност се отчита при студентите на възраст между 18 и 22 години и тези над 32 години. От всички лица, включили се в изследването, 39 (95,1 %) посочват, че прекарват всекидневно част от свободното си време в интернет пространството. 37 от тях (90,2 %) посочват, че са запознати с приложението TikTok, а 25 (61 %) го използват. Най-честата посочена продължителност на използване на приложението е между 2 и 3 години. Участниците в изследването посочват, че използват приложението за гледане предимно на кратки видеа – 50% от тях са посочили, че предпочитаните от тях видеа са с продължителност до 15 секунди, а 46,2 % - до 3 минути. Участниците посочват, че прекараното в приложението време е предимно за сметка на: практикуване на хоби и свободно време (52%) социални контакти (28%), личностно развитие (32%), професионални ангажименти (16%) и семейни ангажименти (16%).

REFERENCES

- Bratoeva, E. (2022). *The internet environment - a factor for manifestations of aggression* SocioBrains, ISSUE 95, 38 - 47
- Carman, A. (2020). *TikTok reaches 2 billion downloads*
- Chan, S. (2022). *Nearly One-Third of TikTok's Installed Base Uses the App Every Day*. SensorTower
- Ghose, T. (2015). What Facebook Addiction Looks Like in the Brain
- Harris, S. R. (April 1996). *Retiring the NSFNET Backbone Service: Chronicling the End of an Era*. ConneXions 10
- Hiscock D. (2004). *Cell phones in class: this, too, shall pass?* Community College Week, p. 16
- Hong, C. (2012). A model of the relationship between psychological characteristics, mobile phone addiction and use of mobile phones by Taiwanese university female students. *Computers in Human Behavior*, 28
- Jae-A Lim, A. R.-G. (2015). *Are Adolescents with Internet Addiction Prone to Aggressive Behavior? The Mediating Effect of Clinical Comorbidities on the Predictability of Aggression in Adolescents with Internet Addiction*. *Cyberpsychology, behavior, and social networking*, p. 5
- KS, Y. (1998). Internet addiction: the emergence of a new clinical disorder. *CyberPsychol*
- Kubey RW, L. M. (2001). *Internet use and collegiate academic performance decrements: Early findings*. *Journal of Communication*. p. 51:366-82
- Liu, R. (2020). The psychology of why social media is so addictive
- Milburn P., I. (1998). *French lawyers and the development of children's rights*. In: Olgiati V, Orzack LH, Saks M Professions, Identity and Order in Comparative Perspective. Onati: The International Institute for the Sociology of Law
- Sarah M. Coyne, J. L. (2021). *Suicide Risk in Emerging Adulthood: Associations with Screen Time over 10 years* *Journal of Youth and Adolescence*. *Journal of Youth and Adolescence* 50, стр. 2324–2338
- Shapiro NA, G. T. (2000). Psychiatric evaluation of individuals with problematic internet use. *J Affect Disord*
- Yang, Z., Asbury, K., & Griffiths. (2019). *An exploration of problematic smartphone use among Chinese university students: Associations with academic anxiety, academic procrastination, self-regulation and subjective wellbeing*. *Int J. Ment. Health Addict*. 17, p. 596-614
- Zara, C. (2019). How Facebook's 'like' button hijacked our attention and broke the 2010s

THU-2G404-SSS-EM-08

OPPORTUNITIES FOR APPLYING GAME PSYCHOTHERAPY IN SOCIAL PRACTICE^{14, 15}

Joana Alexandrova – Student

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Tel.: +359 885 215412
E-mail: vashpreta@abv.bg

Nikol Iieva – Student

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Tel.: +359 884827109
E-mail: nikipatzeva@abv.bg

Pr. Assist. Prof. Nataliyia Venelinova, PhD

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Phone: +359 888558782
E-mail: nvenelinova@uni-ruse.bg

***Abstract:** The report presents a theoretical overview of the opportunities to apply game psychotherapy in social practice. It outlines the original game approaches developed within the Jungian, Adlerian, and Gestalt schools. This paper delves into the history of play as a form of therapy and the bodily functions that it impacts. The study provides a comprehensive analysis of established play therapies and the importance of role-playing in psychotherapy. Furthermore, it delves into the effects of play therapy on children with autism and those who exhibit aggressive behavior, presenting a detailed examination of the findings. It has concluded that play therapy is a highly beneficial form of support for children who are receiving therapeutic treatment for various concerns.*

***Keywords:** Psychotherapeutic Approaches, Social Work, Play Therapy*

ВЪВЕДЕНИЕ

Играта притежава терапевтични свойства и е ключов елемент в израстването на човек и оформянето му като личност. Значимостта ѝ е призната от Организацията на обединените нации (ООН) като неотменна част от живота на детето. Съществуват много видове игрови подходи. По-известни в практиката тези на Юнгианската, Адлерианската и Гешалтската школа. Игровата терапия е онзи клон, от който произлизат всички други видове терапии, използващи играта като основен инструмент за психо-емоционално и психо-социално лечение. В България специалистите в социалната работа използват ролевата игра като корекционен инструмент на поведението в рамките на междуличностните отношения.

Цел на тази разработка е да представи теоретичен анализ на игровата терапия. Докладът представя теоретичен преглед на възможностите за прилагане на игровата психотерапия в социалната практика. Той очертава оригиналните игрови подходи, разработени в рамките на школите на Юнг, Адлер и Гешалт и разглежда историята на играта като форма на терапия във връзка с функциите на човешкия организъм, върху които тя

¹⁴ Докладът е представен на студентската научна сесия на 18.05.2023 в секция „Икономика и мениджмънт“ с оригинално заглавие на български език: ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРИЛАГАНЕ НА ИГРОВАТА ПСИХОТЕРАПИЯ В СОЦИАЛНАТА ПРАКТИКА.

¹⁵ Настоящият доклад е в изпълнение на проект на Факултет "Бизнес и мениджмънт" на тема "Изследване на възможностите за преход към зелена и кръгова икономика", финансиран от Фонд "Научни изследвания" на Русенски университет „Ангел Кънчев“.

въздействия. Специфична цел на разработката е да бъде представен анализ на установените игрови терапии и значението на ролевите игри в психотерапията и в частност ефектът на игровата терапия върху деца с аутизъм и тези, които проявяват агресивно поведение.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Играта като терапевтичен процес

Значимостта на играта е призната за неотменна част от детството на детето от Организацията на обединените нации (ООН), като тя е единствената дейност, която се упражнява от всяко дете без значение от каква раса или етнос е. Зигмунд Фройд също определя играта като съществена част от живота на детето. Той пише, че преди встъпване в процеса на работа с деца основната дейност е да се намерят първите следи от въображение. В играта всяко едно дете се превъплъщава в ролята на писател, тъй като то твори и на базата на играта изгражда свой собствен свят. Пръв психотерапевтичният ефект от играта забелязва Зигмунд Фройд, когато води клинична психотерапия с момче на име Ханс, чийто баща той съветва въз основа на наблюдения върху играта на детето (Freud, 1964). Професионалистите, анализиращи Баум - писателят на едноименния детския роман от 1900 г. „Магьосникът от Оз“, подчертават, че играта дава възможност на децата да научат за живота онова, което учители и родители на могат да им преподадат. Чрез играта те изследват света, развиват възприятията си, способността си да се социализират, да са емпатични и да помагат на другите. Това е техният пътеводител за да навлизат поетапно в света на възрастните, а в същото време инструментът, който ни позволява ни позволява да наблюдаваме и проследяваме скритите преживявания, на децата, които те не са готови да демонстрират и споделят.

Въпреки че е по-скоро съвпадение, че и „Магьосникът от Оз“ на Баум и „Тълкуването на сънищата“ на Фройд са публикувани в една и съща година (1900г.), двете произведения са имплицитно свързани в опита да се опишат подбудите и механизмите на привидно неосъзнаваното и човешкия порив да се справя с нерационализирани емоционални потребности (Winnicott, 1971), (Edwards, B.G., 2020).

Баум превръща тези търсения, чрез героинята си Дороти, в приказно преживяване, подобно на сънищата у Фройд. Дороти е репрезентаторът на неговия игрови подход, за да илюстрира подходите за подкрепа. Плашилото умело разгадава гатанки по пътя, Тенекиеният човек изразява дълбока съпричастност към създанията, които срещат героите по пътя си, а страхливият лъв преодолява страховете си отново и отново по време на пътуването им. Тревогите на всички герои са трансформирани и това позволява на Дороти да помогне на своите нови приятели да намерят мозъка, сърцето и смелостта, които смятат, че им липсват, и най-вече да намерят собствения си път към себе си. Игровият елемент в това магично пътуване фамилиаризира преживяванията на героите и ги прави естествено разпознаваеми, разбираеми и близки на всички други, изпитващи несподелени страхи и потребности, без демонстрацията им да уронва достойнството или да говори за психопатология, а напротив, да разкрива вътрешна сила и възможности на човека.

Илюстрацията на игровия подход, заложен в „Магьосникът от Оз“ потвърждава разбирането, че играта е вътрешно мотивирана, произволна дейност, в която детето участва физически, умствено и емоционално, тоест то присъства изцяло със своето същество и играе с удоволствие. На принципа на удоволствието играта наподобява труда. В труда човек се научава да цени дейността на силите си като източник на наслада (Vundt, 2007).

Изследователи описват няколко точки сходни и на двете дейности: трудът се реализира в играта, която спомага развитието на умения и качества за изпълняване на трудова дейност като основна такава възпитаваща личността извън игровата дейност; трудовата дейност с времето се разединява от играта, но продължава да се ръководи от нея; трудовите навици се проектират в поведението по време на игра Терминът „игрова терапия“ предполага наличието на дейност, която може да се нарече игра. Игровата терапия представлява динамична система от междуличностни отношения между детето и специалиста, който я води. Специалистът като обучен в това, прилага психотерапевтичния подход, предоставяйки

на детето такива материали за игра, които биха му помогнали в изграждането на безопасни взаимоотношения и изучаването на собственото „аз“ (чувства, мисли, преживявания и действия). Юнг описва този процес като „лечение чрез дейност“. Думите по време на играта за заменени с действия, чрез които детето говори. Основен инструмент в терапевтичната дейност са играчките, с чиято помощ детето казва това и/или прави това, което се притеснява в действителност да изкаже и/или да извърши. Този процес може да се нарече „символичен език“ с помощта, на който разбираме: на какво е станало свидетел едно дете; как реагира на преживяното; какви чувства изпитва във връзка с това, което е преживяло; от какви потребности има нужда. Акслин В., психолог и пионер в игровата терапия пише, че в процеса на игра детето разиграва своите чувства, изкарвайки ги на яве. Това според нея позволява на детето да ги наблюдава отстрани и да се учи как да ги контролира или отхвърля (Axline V., 1969).

Играта има различни функции. Сред първите, които се изпълняват са биологичните. Играта е тази благодарение, на която човек се развива изначално. Още, когато човек е бебе той развива координацията око-ръка. Бебето посяга към всичко непознато с цел да го опознае. Самото хващане или понякога опитване на вкус на предметите изгражда у него самочувствие. Стимулацията на нервите под повърхността на кожата не само когато то докосва, но и когато него го докосват е особено важна в ранна възраст. Освен това, детето се учи да играе с другите деца, като по време на играта се предизвикват различни усещания у него, които в последствие биват свързани с чувства от положително или отрицателно естество. Опознавайки по този начин собствените чувства, то се учи на емпатия и съчувствие. Детето има много енергия, разглеждаща се в ролята на вътрешноличностна функция на играта. Тази енергия се изявява в жажда за активност, която се удовлетворява и изразходва по време на играта. Други интерперсонални функции са усвояването на нови умения за справяне със ситуации от различно естество, опознаване на околната среда и собственото тяло. Много често в играта си детето се преструва на вид машина. Така се развиват умения за овладяване на ситуации от различно естество, усъвършенства се поведенческата компетентност в ситуации, рядко разигравани във всекидневието. Детето по този начин се учи да не се страхува.

Отношение на различни психотерапевтични школи към игровата терапия

1. Юнгианска игрова терапия

Разработките на Юнг за децата произтичат от анализирането на възрастни хора и техните сънища от времето на детството им. Практики по Юнгианска игрова терапия са: рисуване в пясъка; рисуване на мандала с дълбоки вдишвания за освобождаване на тревоги; рисуване на страшни сънища (Jung C. G., 2008). Рисуването се счита за техника, осигуряваща на децата защитено и терапевтично пространство, в което те са свободни да изразят своето въображение и креативност в изграждане на съдържанието на рисунката (Allan, 1992).

Много интересен, но не толкова широко разпространен метод за лечение е този на мандалата. Според (Green J. E., 2020) мандалата олицетворява магически център обрисуван във формата на кръг, съдържащ изображение в него. С този метод Карл Юнг описва кръговите рисунки. Мандалата е огледало на вътрешния свят на детето.

2. Адлерианска игрова терапия

Адлерианската игрова терапия е директивен подход, използващ играчки, истории, изкуство, драма, кукли и ролеви игри като инструмент за комуникация. Тя съчетава теория и стратегии за терапевтична интервенция на Алфред Адлер. В Адлерианската игрова терапия специалистът извършва изследване на мислите, чувствата, поведението и възприятията са възприемане на себе си, на детето. Той трябва да умее да развива концептуализацията относно вътрешноличностната и междуличностната динамика на детето, да структурира план за работа както с детето, така и с родителите и да помогне детето в усвояването на нови междуличностни умения.

Целите и техниките на Адлерианската игрова терапия се разглеждат в контекста на три етапа. Цели се детето да изгради връзка с другите, да се чувства значимо, да преборва чувството на малоценност и да разпознава само разрушителни вярвания, нагласи и

поведение. Специалистът може да работи както с детето, така и с неговите родители и учители. В първия етап се изгражда връзка, в която специалистът е равен с детето. Специалистът си служи с проследяване на това какво казва и извършва детето, перифразира съдържанието на казаното, отразява чувствата, връща отговорността на детето, насърчава го, почистват стаята заедно. Тези дейности спомагат изграждането на сътруднически отношения и очертаване на граници (Gil E., 2009). В Адлерианската игрова терапия, специалистът използва четири стъпки за поставяне на граници. В първата той се опитва да изгради приемливо поведение. През втория етап специалистът наблюдава поведението. За тази цел се използват арт техники, задаване на въпроси по изготвената творба и наблюдение на играта. През третият етап специалистът овластява детето да се справя само. Използват се техники на метакомуникация: рисуване, разграничаване на лоши и добри нагласи, вярвания и поведение.

3. Гещалтска игрова терапия

Гещалт терапията се фокусира със здравословното, интегрирано функциониране на целия организъм – сетива, емоции и интелект. Един от методите, който се използва е Аз/Ти и се основава на междуличностна връзка, в която две страни се считат за равноправни. След травматични събития децата потискат различни аспекти: сетива, тяло, емоции и интелект. Това води до прекъсване на здравословния и естествен процес на саморегулиране. Симптомите, които са накарали детето да бъде включено в терапия, показват липса на интеграция и естествена саморегулация на организма. Съществен компонент в работата с деца е изграждане на преживявания под формата на проекции, изразяващи се в разказване на истории, писане на истории, рисуване и пр. (Bratoeva, E., 2021), както и разграничаване на задълженията за възрастни и деца, сензитивни упражнения, включващи рисуване с пръсти, игра с глина, разглеждане на приятни картини, слушане на приятна музика, опитване на любими храни, помириране на любими аромати, освобождаване на агресията, чрез дейности включващи биене на кукла, чупене на чинии в пригодени за това пространства, мачкане на глина (Oaklander, 2006), (Bratoeva, E., 2019), (Братоева, Е., 2022).

Приложение на игровата психотерапия при социалната работа с деца

Играта е неотлъчна дейност в живота на децата. Тя се разглежда като средство, чрез което по естествен път да се достигне до детето и да се ангажира неговото внимание. Играта може да се използва и като средство за обучение, но въпреки това е свободна дейност, която има своя цел и при опит да бъде структурирана тя бързо губи удоволствието, което носи в себе си и ползите, които биха помогнали за самоизграждането на детето като личност и неговата увереност. Игровата дейност се извършва от детето единствено с цел игра, което му носи забавление, радост и желание за състезание и конкуренция. Детето използва и упражнява различни умения - езикови, двигателни, познавателни, социални и ги развива.

Оценката на играта се гради на основната връзка на детето с околната среда, която отразява неговите умения, а не дефицити. Детето може да се наблюдава в естествена среда, като се избират видовете игри, които то предпочита, мястото, където ще се проведе играта, игровите партньори и до каква степен желание да участва детето. Целта на оценката е да се подобри играта на детето, като му донесе повече удоволствие и удовлетворение. Според Bundy, игриливостта е детският подход към играта и необходимо допълнение към игровите дейности, в които те участват (Асенова А. Д. Е., 2023). Авторът измерва игриливостта чрез наличната мотивация, контрол върху играта и освобождаването от реалността, която може да бъде ограничаваща. При децата със специални потребности е нужно да се познават техните особености и причините защо им е по-трудно да се включат в игра. Пред тях има много бариери за свободно участие, а това е свързано със затрудненията им в дадени области (социална, познавателна, когнитивна, сензорна и двигателна). За да се адаптират към игровата среда, тя трябва да включва не само играчките, но и да е безопасна, с осветление и възможности за правилно позициониране на дете с двигателни нарушения. Друго важно нещо е средата да е позната и предразполагаща за детето в психоемоционален план. За дете, което има проблеми в развитието, необходимостта да се адаптира към непозната среда може да бъде начин то да покаже мотивация за игра, но от друга страна такава среда по-трудно може да отговори на потребностите на детето, освен ако родителите не са се погрижили за

това предварително. Много от децата със специални образователни потребности имат предпочитания към определени играчки и е възможно да не проявят желание за игра, ако играчката не им е позната. Това се явява пречка за възможностите за наблюдение в какви игрови взаимодействия се включва детето. Наблюдението на играта изисква разнообразие от игрови ситуации, както и разнообразна игрова среда. Може да се осъществи и в домашна среда.

Често децата с аутизъм са характеризирани с деца, които не могат да играят, но всъщност те общуват, учат и играят различно. Бауер и Гамелтофт (цит. по Асенова, А, 2013) определят три изследвания върху играта на децата с аутизъм като най-важни: ограничената способност на играта като характерна черта на аутизма; играта при деца с аутизъм е рядко явление. Те използват само елементи от символната игра; "Теория на ума" - Това е способността на децата да участват в играта и със своите умения да разбере своето поведение и това на другите. Децата с аутизъм са с ниско равнище на развитие на свободната игра, но тестовете показват по-високо равнище ако им е предложена награда и възрастният предварително структурира играта.

Авторите описват играта на децата с аутизъм със следните характеристики:

- Стереотипност - Независимо какъв е видът на играта, действията се повтарят по схема, без вариабилност;
- Целта и логиката на играта често са неразбираеми за околните;
- Играта остава една и съща продължително време;
- Детето може да играе една и съща игра с години;
- Повтаряне на едни и същи действия;
- Не съществува интерес за изследване на света (Асенова, А, 2013))

Детето с аутизъм търси силни сензорни стимулации. Руският изследовател Елена Янушко характеризира като такива сензорните игри, които дават на детето нови усещания (зрителни, слухови, тактилни, двигателни, обонятелни, вкусови). Те използват различни вещи без значение от тяхната функция. Може да ги подреждат в редици, да ги въртят в ръцете си, да наблюдават движенията им отблизо, да ги облизват или дъвчат. Този тип игра цели да им даде удоволствие и комфорт. Доброто познаване на особеностите на играта при деца с аутизъм е предпоставка за откриване на по-успешни стратегии за нейното развитие. Децата с аутизъм не се развиват по един и същ начин, затова подходите трябва да са различни и да се прилагат според индивидуалните му качества и интереси. При терапевтичната стратегия съществуват няколко етапа от развитието на игрите:

- Манипулативна игра - Детето играе само, манипулирайки с предметите;
- Паралелна игра - Детето играе, но в близостта на друго дете или човек;
- Кооперативна игра - Детето споделя определени предмети в играта, като флумастери при оцветяването или когато редят общ пъзел;
- Редуваща игра - Съобразяване с присъствие то на другия и изчакване на своя ред;
- Групова игра - Участват повече от две деца;
- Символична (въображаема) игра - Тук активно е въображението за използване на функциите на предметите (Асенова А., 2023), (Plexus, 2020).

Преди да се започне игра е важно да установим контакт с детето и да се уверим, че то ще ни допусне до себе си, след това може да изберем играчките и да организираме пространство за игра. За да се поддържа интереса към тези играчки е нужно да ги прибираме извън досега на детето. Така то се научава, че има играчки, които се използват при определени ситуации, а това ще предизвика неговото вълнение за продължително време. За да мотивираме детето е нужно да му се предоставят дейности, носещи му приятни емоции. Тоест ако детето проявява интерес към някаква сензорна игра, може да се използва, за да се развият различните етапи на игрови умения чрез сензорна дейност.

Преодоляване на агресивното поведение чрез игрова психотерапия

Агресивните деца са много чувствителни и нямат специални умения за взаимодействие с останалите. Когато са обидени, те стават затворени, усамотяват се и не общуват със своето

обкръжение. В този случай е нужно да се предприемат мерки и детето да бъде включено в обща игра, но само по собствено желание. Необходимо е да се стимулира да се включи в обща игра с други деца, тъй като играта позволява да се изразходват често негативни емоции, които предизвикват агресивно поведение у децата. Според Ана Фройд, играта помага на детето да удовлетвори своите потребности от общуване. Това е подходящ начин за развиване на неговите умения и повишаване на емоционалната интелигентност, тъй като децата искат да подражават и да играят една и съща игра отново и отново. За да се преодолее агресивното поведение, се прилага т.нар. метод “игри без думи”. Главната цел на играта е отказ от вербалните и предметни способности на взаимодействие на децата. Общуването без думи изключва спорове и конфликти

Предлагат се различен вид ролеви игри, които се използват с цел превенция на агресията и формиране на приемливо поведение. Необходимо е съдържанието на играта да привлича вниманието към партньора, както и към неговите действия, външност и настроение. За да се постигне положителен резултат е нужно да се започне работа още през първата година от постъпването на детето в детската градина. Важно е тази дейност да се практикува и от родителите. По този начин се постига взаимодействие дете-възрастен и дете-дете.

ИЗВОДИ

Изучаването на играта чрез наблюдение, интерпретация и структуриране, спомага за осъзнаването на уникалността на начина, по който общува детето със околната среда. Играта се явява метод за лечение на емоционални и поведенчески разстройства при децата. По този начин детето може да приеме на съзнателно ниво и конфликти, които преди това са били потискани. Игровата психотерапия се състои главно в това детето да може да се опознае по-добре и да развие способност да управлява себе си, а целта на психотерапевта е да му помага да се развива и разкрива по-пълно в различни прояви.

REFERENCES

Asenova, A. (2023). *Tools for diagnosing the play of children with special educational needs. Regional center for supporting the inclusive education process, Stara Zagora* (**Оригинално заглавие:** Асенова А., 2023. Инструменти за диагностика на играта на деца със специални образователни потребности. Регионален център за подкрепа на процеса за приобщаващото образование, Стара Загора)

Asenova, A.T. (2013). *Development of initial play skills in children with autism. Special Pedagogy 1/2013* <http://lib-serv.vfu.bg/ft/sta/f0025558.pdf> ((last accessed 07.05.2023) (**Оригинално заглавие:** Асенова, А. Т. (2013). Развитие на начални умения за игра при деца с аутизъм. Специална Педагогика 1/2013)

Axline V. (1969). *Play therapy*. Boston: Houghton-Mifflin.

Edwards, B.G. (2020). *Therapeutic Change According to the Wonderful Wizard of Oz. Psychotherapy helps an individual become him- or herself*. Posted on Psychology Today. <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/progress-notes/202001/therapeutic-change-according-the-wonderful-wizard-oz> (last accessed: 05.05.2023)

Baum, L. F. (2016). *The Wizard of Oz*. SoftPress, ISBN: 9786191512997 (**Оригинално заглавие:** Баум, Л.Ф. Магьосникът от Оз. СофтПрес, 2016, ISBN: 9786191512997)

Bratoeva, E. (2022). *Music therapy - the different, pleasant and effective way of treatment*. In: General Medicine, ISSN: 1311-1817 (**Оригинално заглавие:** Братоева, Е. (2022). Музикотерапия – различният, приятен и ефективен начин за лечение. В: Обща медицина, ISSN: 1311-1817)

Bratoeva, E. (2019). *Application of animal therapy in social work with children*. In: SocioBrains - International Scientific refereed online journal. ISBN: 2367-5721

Bratoeva, E. (2021). *Application of fairy tale therapy in psycho-social work with children*. In: SocioBrains - International Scientific Refereed online journal, ISBN: 2367-5721

Freud, A. (1964). *The psychoanalytical treatment of children*. New York: Schocken Books.

Gil E., S. J. (2009). *Prescriptive play therapy*. In K. O'Connor & L. M. Braverman (Eds.), *Play therapy theory and practice: Comparing theories and techniques* New York, NY: Wiley.

Green J. E., G. J.-B. (2020). *Mandalas in Play Therapy: A Coloring Workbook for Therapists & Youth*. Pride St. Charles. <https://autplaytherapy.com/wp-content/uploads/2020/09/Mandalas-in-Play-Therapy.pdf> (last accessed 07.05.2023)

Jung C. G. (2008). *Children's dreams: Notes from the seminar given in 1936–1940*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Plexus. Neuro and STEM Research center. (2020). *Autism and Play Therapy: An Overview*. <https://plexusnc.com/autism-and-play-therapy-an-overview/> (last accessed 07.05.2023)

Oaklander, V. (2006). *Hidden treasure: A map to the child's inner self*. London, UK: Karnac Book.

Vundt, V. (2007). *Introduction to Psychology*. Kom Kniga Moskva.

Winnicott, D. W. (1971). *Playing and reality*. London: Tavistock.

THU-2G404-SSS-EM-09

AN IN-DEPTH ANALYSIS OF THE ROLE OF SOCIAL WORK IN ASSISTING VICTIMS OF HUMAN TRAFFICKING^{16, 17}

Dayana Georgieva – Student

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Tel.: +359 892478535
E-mail: daqna_bts@abv.bg

Pr. Assist. Prof. Evgeniya Bratoeva, PhD

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Phone: +359 887 243807
E-mail: ebratoeva@uni-ruse.bg

Abstract: *The issue of human trafficking is a worldwide problem that impacts all countries. It is a multifaceted issue that involves economic, political, moral, and social aspects. The paper provides a thorough theoretical analysis of the problem, with specific attention given to the social assistance given to trafficking victims and their families. We examine the key international and national laws and regulations that pertain to this issue. Furthermore, the report emphasizes the different forms of social support that are accessible to victims and their families, as well as the principles of social work and procedural guidelines for working in various situations.*

Keywords: *Human Trafficking, Social Support*

ВЪВЕДЕНИЕ

Трафикът на хора е глобално явление, което засяга всички държави в света – страни в политически и икономически преход, слабо развити и развиващи се държави, страни във военна или следвоенна ситуация, като всички те са страни на произход и транзит за трафик на хора. Въпреки че определени групи са по-уязвими, всеки човек може да стане жертва на трафик – без значение са показатели като пол, произход, възраст, националност, образование, социален статут или друга характеристика. Трафикът на хора може да се осъществява вътре и извън страната. Трафикът в страната обикновено се наблюдава като движение от по-малките към големите населени места и към туристическите райони. Международната организация по труда изчислява, че във всеки момент в света има около 2,5 милиона души, които са жертви на трафик с цел сексуална или трудова експлоатация.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Трафикът на хора представлява търговия с хора с цел модерно робство – експлоатация, принудителен труд, ограничаване на личната свобода, както и всички други действия, които са част от процеса на трафик (например набиране на жертви, транспортиране, укриване, задържане и др.). Експлоатацията винаги започва и се поддържа чрез употребата на сила, заплахи, измама, злоупотреба с власт или с положение на зависимост. В случаите на принуда и измама (първоначалното) съгласие на жертвата не е от значение. Трафикът и експлоатацията на деца винаги са престъпление, дори когато елементите на заплаха,

¹⁶ Докладът е представен на студентската научна сесия на 18.05.2023 г. в секция „Икономика и мениджмънт“ с оригинално заглавие на български език: АНАЛИЗ НА РОЛЯТА НА СОЦИАЛНАТА РАБОТА В ПОМОЩТА НА ЖЕРТВИТЕ НА ТРАФИК.

¹⁷ Настоящият доклад е в изпълнение на проект на Факултет "Бизнес и мениджмънт" на тема "Изследване на възможностите за преход към зелена и кръгова икономика", финансиран от Фонд "Научни изследвания" на Русенски университет „Ангел Кънчев“.

принуда, злоупотреба с власт и др. не са налице. Трафикът на хора цели печалба (или някаква друга изгода) чрез експлоатирането на жертвата. По данни на Службата по наркотиците и престъпността към ООН в 161 страни са идентифицирани случаи на трафик на хора, като броят на посочените страни на произход е 127, а страните на дестинация са 137 (Besler P. Et all., 2005).

Съществуват следните видове трафик на хора: сексуална експлоатация - например принудителна проституция и други форми на принудителни сексуални дейности; трудова експлоатация - например в сферата на земеделието и строителството; принудителен труд в домакинството; принудителна просяка; принуда за извършване на престъпления - например кражби, джебчийство; принудителни бракове; трафик на човешки органи.

Трафикантите често са част от организирани престъпни групи, но в много случаи е възможно и роднини, приятели или познати на жертвите да имат функция във веригата на трафикиране. От друга страна, жертвите може да бъдат наети и експлоатирани на работа от непознат, когото жертвата е срещнала в процеса на търсене на работа, обучение в друга страна или град, сключване на брак и др. Трафикът на хора често функционира като „семеен бизнес“, в който всеки член на семейството има своя роля.

Международна и национална законодателна рамка по отношение на трафика на хора

Правата на човека са изредени и развити във *Всеобщата декларация за правата на човека* (1948 г.) като отговор на жестокостите през Втората световна война. Тя е универсален документ и е подписана от държави от цял свят. Декларацията изброява фундаментални граждански, политически, икономически, социални и културни права, които всички човешки същества трябва да упражняват, за първи път в човешката история. В допълнение към универсалните договори за защита правата на човека, приемани от Организацията на обединените нации и подписвани от държави от цял свят, съществуват и регионални договори, приемани от Съвета на Европа и от Европейския съюз и подписвани само от държавите членки на тези регионални организации. Регионалните договори имат важна роля за допълването и подсилването на международната система за защита на правата на човека.

Република България е ратифицирала *Конвенцията на ООН срещу транснационалната организирана престъпност* и *Протокола от Палермо от 2000 г.* Държавата ни е страна и по Конвенцията на Съвета на Европа за борба с трафика на хора. Директива 2011/36/ЕС за борба с трафика на хора и Директива 2012/29/ЕС за правата на жертвите на престъпления предвиждат специфични права и защита на жертвите на трафик на хора, включително при участието им в наказателния процес. Като член на ЕС, законодателството на ЕС е задължително за България. За неуредените въпроси, директивите на ЕС, гарантиращи правата на човека, които са транспонирани, се прилагат на национално ниво от държавите-членки на ЕС. Конвенция на Съвета на Европа за борба с трафика на хора, ратифицирана със закон, приет от 40-ото НС на 7.03.2007 г.

Протоколът на ООН за трафика на хора (известен като Протоколът от Палермо) е международен договор, създаден чрез преговори между над 100 правителства. Той е един от трите протокола, придружаващи Конвенцията на ООН срещу транснационалната организирана престъпност. Конвенцията и Протоколът от Палермо са приети от ООН през ноември 2000 г. Те са създадени основно за да подпомагат международното сътрудничество между държавите и да гарантират, че във всички държави има адекватни закони, които се занимават с престъплението трафик на хора.

Друг нормативен акт на ЕС, ратифициран у нас е *Директива 2011/36/ЕС на Европейския парламент и на Съвета на Европа относно предотвратяването и борбата с трафика на хора и защита на жертвите* от него.

Дефиницията на престъплението трафик на хора според българското законодателство се съдържа в Закона за борба с трафика на хора и Наказателния кодекс. В *Наказателния кодекс* е криминализирано деянието „трафик на хора“ като отделно престъпление. В Република България трафикът на хора е криминализиран – Наказателен кодекс, Глава II „Престъпления срещу личността“, Раздел IX „Трафик на хора“. *Законът за борба с трафика*

на хора (Обн., ДВ, бр. 46 от 20.05.2003 г.) определя задълженията на всички институции, които противодействат на трафика на хора, създава съответните органи и регламентира дейностите по превенция и мерките за закрила на жертвите. *Националният механизъм за насочване и подпомагане на жертви на трафик* е своеобразна рамка за координиране на действията на всички институции, НПО и международни организации в помощ на пострадалите (утвърден от МС, 2010 г.). Координационният механизъм за рефериране и обгрижване на случаи на непридружени деца и деца, жертви на трафик, завръщащи се от чужбина (утвърден от МС, 07.12.2010 г.) осигурява ефективна координация при изпълнението на конкретните задължения за взаимодействие на ангажираните субекти при завръщането от чужбина и обгрижването на непридружени малолетни и непълнолетни лица, както и деца, жертви на трафик.

Очертаната законодателна рамка е част от приложимата нормативна уредба, свързана с феномена „трафик на хора“, върху която нормативно се основава и **социалната работа с жертви на трафик хора**.

В България жертвите на трафик могат да получат квалифицирана социална подкрепа в:

- 14 Кризисни центъра за деца жертви на насилие и трафик – с капацитет 145 места, престой до шест месеца, създадени по Закона за социалното подпомагане и финансирани от държавата, въпреки че основно НПО ги управляват;
- 8 Кризисни центъра за пълнолетни жертви на насилие и трафик – с капацитет от 66 места, престой до 6 месеца, създадени по Закона за социалното подпомагане и финансирани от държавата – всички управлявани от НПО;
- 2 Подслона единствено за жертви на трафик – с капацитет от 8 (+4) места, дългосрочно настаняване до края на производствата, създадени по Закона за борба с трафика на хора, финансирани от бюджета на Националната комисия за борба с трафика на хора и двата управлявани от НПО.

Социалната подкрепа подпомага жертвите на трафик и техните близки да се справят с практическите проблеми, възникващи в процеса на реинтеграция. Във връзка с трафика на хора от социална подкрепа могат да се възползват: лица (възрастни и деца), станали жертви на трафик и близки на жертви на трафик.

Социалната подкрепа включва следните форми на работа:

- Оценка на случая - включва оценка на потребностите на клиента от социална подкрепа и ресурсите му за справяне и договаряне на план за социална подкрепа.
- Социално консултиране – изразява се в информиране на клиента за възможностите да бъдат посрещнати неговите нужди; предоставяне на информация относно нормативната база, службите и програмите, оказващи подкрепа, стъпките, които трябва да бъдат предприети, документите, които трябва да бъдат предоставени, и т.н.; предоставяне на информация, относно правата му по ЗБТХ и друго релевантно законодателство.
- Социално застъпничество – придружаване на клиента и улесняване на комуникацията му с институциите; защита на интересите и правата на лицето и преодоляване на затруднения от бюрократичен или друг характер.
- Насочване - насочване към служби и организации, предоставящи подкрепа; хуманитарна подкрепа; представяне на материална помощ (под формата на парични средства, вещи или продукти) за покриване на най-неотложните нужди на клиента.
- Водене на случая – включва оценка и планиране на работата по случая; изготвяне на необходимата документация и кореспонденция за насочване и взаимодействие; организиране на мултидисциплинарни срещи.

Следваните принципи на социална работа са: емоционална подкрепа; конфиденциалност; информирано съгласие; партниране при правене на план за сигурност и

подкрепа; информация за насочване; партниране при вземане на решение; овластяване; проследяване.

Социалната подкрепа се осъществява от социални работници, които работят в екип. За всеки случай се определя водещ (социален работник, клиничен социален работник или консултант, осъществяващ кризисна интервенция). Водещият на случая отговаря за цялостната организация на работата и взаимодействието със специалисти и институции. Новопостъпилите случаи се представят на седмични екипни сбирки, на които се определя водещия на случая, дават се насоки за работа и се разпределят задачи.

Социалната подкрепа може да се предоставя под следните форми:

- Спешна социална помощ, съпътстваща кризисната интервенция, насочена към осигуряването на неотложните нужди на пострадалите; предоставя се при денонощен режим на работа;
- Социална помощ, съпътстваща процеса на реинтеграция, насочена към посрещането на средносрочни и дългосрочни потребности; осъществява се в рамките на работния ден.

Разписани са ясни процедури за работа в следните ситуации: при висок риск за здравето и живота на лицето, което се ползва от социална подкрепа, (при суициден риск или риск от самонараняване и др.); при работа с дете; при работа с лице с психиатричен проблем; при работа с лице със зависимост.

По време на настаняването на жертвите в подслони/кризисни центрове и особено по време на периода за размисъл, социалните работници трябва:

- Да информират жертвите за техните права;
 - Да информират жертвите за нуждата от събиране и съхранение на доказателства за материалните щети, причинени от престъплението, за да се претендира за компенсация;
 - Да помагат на жертвите своевременно да подават искиове за замразяване активите на обвиняемия;
 - Да помагат на жертвите да попълват необходимите документи за правна помощ.
- Социалният работник, работещ по случаи на трафик на хора, трябва да бъде наясно с всички права, които жертвите на трафик имат и да предоставя информация за тях, а именно: достъп до правна помощ, правото на информация, правото да не сътрудничат с властите, правото на защита на личната свобода и сигурност, правото на обезщетение, правото на непреследване и ненаказване, правото на защита като свидетели и достойно отношение, правото на защита на физическата неприкосновеност, правото на обезщетение, правото на период за размисъл, правото на временно разрешително за пребиваване, правото на незадържане на трафикираните лица, на репатриране и гаранции за нерепатриране.

ИЗВОДИ

Трафикът на хора е сериозно нарушение на изконното човешко право на свобода на живот и тежко престъпление срещу личността. На жертвите на трафик са отнети свободата на движение и свободата на избор; т.е. те не могат да контролират собствения си живот. Трафикът, познат още като „модерно робство“, поставя жертвите в позицията на роби, собственост на хората, които са ги купили. Рискови за трафикирне групи от населението са: малолетни и непълнолетни деца от ромски произход, трафикирани с цел сексуална експлоатация, джебчийство и просия; деца, потребители на резидентни социални услуги, лишени от родителска грижа; деца на улицата; деца от проблемни семейства; млади хора, особено жени, на възраст 18-24 години; възрастни хора – трайно безработни, в активна възраст. Дестинации за българските жертви на трафик най-често са: Германия, Белгия, Австрия; Италия, Испания, Франция, Швейцария, Турция, Гърция; Нидерландия, Норвегия, Чехия и Полша. Трафикът на хора е организирана криминална дейност, чиято цел е висока печалба чрез сексуална и трудова експлоатация. Криминализиран в Наказателния кодекс на България през 2002 г., трафикът включва транспортирането, прехвърлянето, укриването или приемането на хора, независимо от изразената от тях воля, в пределите на страната или извън

нея. В повечето случаи, но не задължително, трафикът на хора е част от организирани престъпни канали. Също така е вид престъпна дейност, която се влияе от търсенето и предлагането на пазара. Трафикът на хора се смята за една от трите най-печеливши престъпни дейности наред с контрабандата на наркотици и на оръжие. Изчислено е, че годишните приходи от трафик и контрабанда достигат до няколкостотин милиарда щатски долара. Трафикът се приема като високодоходоносна престъпна дейност с нисък риск за извършителите.

REFERENCES

International Labour Organization (2007). Forced Labour Statistics Factsheet, Global Estimates of Modern Slavery: Forced Labour and Forced Marriage, Geneva, September 2022, <https://www.ilo.org/global/topics/forced-labour/lang--en/index.htm> (last accessed 07.05.2023)

Besler P. (2005). Forced Labour and Human Trafficking: Estimating the Profits, working paper. Geneva, International Labour Office

Zimmerman, C., Hossain, M., Yun, K., Roche, B., Morison, L., Watts, C. (2006). *Stolen Smiles: The Physical & Psychological Health Consequences of Women and Adolescents Trafficked in Europe*. London School of Hygiene and Tropical Medicine, London, http://www.peacewomen.org/sites/default/files/Health-VAW_PsychoTrafficEuro_LonSchoolHygieneMed_2006_0.pdf (last accessed 05.05.2023)

UN. GIFT, Human Trafficking – The Facts. https://www.unodc.org/documents/blueheart/Fact_sheet_english.pdf (last accessed 07.05.2023)

United Nations Office on Drugs and Crime (2006). Trafficking in Persons: Global Patterns. Vienna, https://www.unodc.org/pdf/traffickinginpersons_report_2006ver2.pdf (last accessed 03.05.2023)

Директива 2011/36/ЕС на Европейския парламент и на Съвета на Европа от 5 април 2011 г. относно предотвратяването и борбата с трафика на хора и защитата на жертвите от него и за замяна на Рамково решение 2002/629/ПВР на Съвета, ОВ L 101, 15.4.2011 г., стр. 1—11, достъпно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:32011L0036> (посл. пос. 04.05.2023)

Закон за борба с трафик на хора, в сила от 20 май 2003 г., изм. и доп. ДВ, бр.81 от 15 октомври 2019 г., достъпно на: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135467374> (посл. пос. 05.05.2023)

Конвенция на Съвета на Европа за борба с трафика на хора, ратифицирана със закон, приет от 40-то НС на 7.03.2007 г. - ДВ, бр. 24 от 20.03.2007 г., Издадена от Министерството на правосъдието, обн., ДВ, бр. 63 от 3.08.2007 г., в сила за Република България от 18.06.2007 г., достъпно на: <https://rm.coe.int/16805d41b0> (посл. пос. 05.05.2023)

Координационен механизъм на рефериране и обгрижване на случаи на непридружени български деца и деца-жертви на трафик, завръщащи се от чужбина, подписан на 7 декември 2010, достъпно на: <https://tinyurl.com/s3jufzhe> (посл. пос. 04.05.2023)

Фондация “Асоциация Анимус“, Национален механизъм за насочване и подпомагане на жертви на трафик, София 2010 г., ISBN 978-954-92066-5-4, достъпно на: <https://nrm.bg/nacionalen-mehanizm/za-naczionalniya-mehanizm/> (посл. пос. 05.05.2023)

Фондация “П.У.Л.С.“, Механизми за контрол и експлоатация на жертвите, достъпно на: <https://www.pulsfoundation.org/bg/learn-more/traffic/mehanizmi-za-control.html> (посл. пос. 04.05.2023)

THU-2G404-SSS-EM-10

ASPECTS OF DELINQUENT BEHAVIOR: UNLAWFUL, ANTISOCIAL AND CRIMINAL BEHAVIOUR^{18, 19}

Ivo Toshkov – Student

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Tel.: +359 876452996
E-mail: ivo_toshkov@abv.bg

Pr. Assist. Prof. Nataliia Venelinova, PhD

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Phone: +359 888558782
E-mail: nvenelinova@uni-ruse.bg

Abstract: *The paper explores the concept of delinquent behavior and highlights its negative impact on society. It defines delinquent behavior as a form of personality behavior that is both anti-social and illegal, going against social norms. The report aims to achieve the following objectives: review the concepts of deviance, delinquency, deviant behavior and delinquent behavior; present the basic characteristics of delinquent behavior; and justify why such behavior is harmful to society. It also goes on to explore the characteristics, similarities, and differences between deviant and delinquent behavior, with a focus on delinquent behavior and delves into the individual's relationship with society, examining how their behavior can influence others and be influenced by their surroundings. Additionally, the paper reviews the reasons behind the emergence of delinquent behavior and its consequences.*

Keywords: *Behavior, Social Norms, Deviance, Delinquency*

ВЪВЕДЕНИЕ

Делинквентно поведение е противообществено, противоправно поведение, което се изразява в действия, вредящи на обществото и се наказва по законите на държавата. То може да се регулира чрез закони, дисциплинарни правила и социални норми. Действията на обществото обясняват с наличието на конфликт между законите и престъпленията. Докладът има следните цели: да се обзорира понятията девиация, делинквентност, девиантно поведение и делинквентно поведение; да се представят основни характеристики на делинквентното поведение; да се обоснове защо е опасно това поведение за обществото.

Следвайки основните цели са представени характеристиките, приликите и разликите на девиантното и делинквентното поведение, като е акцентирано на делинквентното поведение. Вниманието е насочено към индивида, но и към връзката му с обществото, в което живее – как със своето поведение той влияе на околните и как те му влияят. Обзорирани са причините за появата и последствията от проявите на делинквентното поведение.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Характеристики на девиантно и делинквентното поведение

Терминът "девиация" е с латински произход и има значение на отклонение от социалните норми, нарушение. Той се прилага при оценка на събития и факти от ежедневието, които се отнасят към престъпност, противоправни изяви на личността,

¹⁸ Докладът е представен на студентската научна сесия на 18.05.2023 г. в секция „Икономика и мениджмънт“ с оригинално заглавие на български език: АСПЕКТИ НА ДЕЛИНКВЕНТНО ПОВЕДЕНИЕ: ПРОТИВОПРАВНО, ПРОТИВООБЩЕСТВЕНО И ПРЕСТЪПНО ПОВЕДЕНИЕ.

¹⁹ Настоящият доклад е в изпълнение на проект на Факултет "Бизнес и мениджмънт" на тема "Изследване на възможностите за преход към зелена и кръгова икономика", финансиран от Фонд "Научни изследвания" на Русенски университет „Ангел Кънчев“.

наркомании, алкохолизъм, самоубийства и др.. Терминът е приложим при описание и оценка на начина на живот на отделния индивид или социалната група, които се противопоставят на общоутвърдените правила и норми. Девиацията се отнася и до последствията от индивидуалното или груповото поведение. Тя е форма на социалните отклонения и се регистрира като нарушения на институционалните норми на обществото. Това са социалните норми валидно приети като "рамки" на тип поведение на гражданите в обществото. Всяко поведение в своята същност отразява стремежа на индивида за социално признание и социална оценка (Center for Holocaust & Genocide Studies, 2012). Посредством проявленията си девиантното поведение, в своята реализация пренебрегва нормите и традициите, като зачита единствено нормите на субкултурата. Обикновено то се свързва с: насилие; репресии; неоправдано наказание и обиди; корупцията; липса на социална автономност; подчинение на правилата на асоциални субкултури.

Делинквентните действия на индивида са абсолютни. За нарушаване на нормите за обществено поведение, предписани от закона се получава наказание. Убийства, насилие, грабежи, кражби, измами - това са някои от делинквентните прояви. Девиантното и делинквентно поведение имат различия. Самото понятие девиантно поведение има по-широко значение. Приемат се всякакви отклонения, които надхвърлят както писаните, така и неписаните норми (Arlington, VA, 2013). Такива отклонения са: очевидно несъответствие между човешкото поведение и общоприети или официални норми; действията на индивида, които се оценяват от обществото като отрицателни; те са постоянни и повтарящи се по своя характер; те са разрушителни; не се считат за психично заболяване от медицинска гледна точка; имат чисто личен характер или зависят от пубертета

Отклонението от общоприетите норми на поведение е липса на способност или желание на човек да намери своето място в обществото. Според това дали отклонението носи ползи или вреди на обществото се разграничават два вида отклонения:

- При първия вид отклонението е в положителна посока и то се насърчава и възнаграждава. Такива са действията на герои, гении, иноватори, откриватели и водачи.
- При втория вид действията не се приветстват от обществото, считат се за вредни и разрушителни. Извършителят се наказва с присъда, изолация или лечение, в зависимост от вида на проявата и причините за нея.

Изследователи диференцират следните видове делинквентно поведение:

- Пристрастяване – това са прояви на различни видове зависимости (алкохолизъм, наркомания, различни форми на сексуална и хранителна зависимост, хазарт, принадлежност към секта).
- Дисциплинарни нарушения - умишлено нарушаване на одобрената рутина, неизпълнение на трудови и обществени задължения, игнориране на предпазни мерки за безопасност.
- Административни нарушения - нарушаване на обществения ред, което води до административна отговорност (пиене на алкохол на обществени места, изричане на нецензурни думи и изрази, нарушаване на правилата за движение).
- Престъпление - всички деяния, наказуеми от Наказателния кодекс на държавата.

Делинквентното поведение като форма на девиантно поведение на личността има следните характеристики:

- това е един от най-малко дефинираните видове поведение на девиантната личност;
- делинквентното поведение се ръководи главно от правните норми - закони, разпоредби, дисциплинарни правила;
- противозаконното поведение се признава за една от най-опасните форми на отклонение, тъй като застрашава самите основи на социалната структура - обществения ред;
- подобно поведение на личността се осъжда активно и наказва във всяко общество. Основната функция на всяка държава е да създава закони и да упражнява контрол

върху тяхното прилагане, следователно, за разлика от други видове отклонения, делинквентното поведение се регулира от специални социални институции: съдилища, разследващи органи, места за лишаване от свобода;

- незаконното поведение по своята същност означава конфликт между индивида и обществото - между индивидуалните стремежи и обществените интереси (Schikorra C., 2001).

Като форма на девиантно поведение, делинквентното поведение има следните характеристики:

- това е най-сложната форма на девиантно поведение; в различните страни обхватът на действията, признати за престъпни;
- това поведение се регулира от законови норми, закони, дисциплинарни правила, регулаторни актове;
- незаконното поведение - най-опасното сред отклоненията, защото заплашва основите на социалната структура;
- това поведение се осъжда в обществото, наказва се, регулира се от специални социални институции (съдилища, разследващи органи);
- делинквентното поведение заплашва благосъстоянието на другите или социалния ред. (Schikorra C., 2001).

Делинквентността има следните микросоциални фактори, причиняващи престъпление:

- неудовлетвореност от нуждата на децата от нежни грижи и обич от страна на родителите;
- физическа или психологическа жестокост или култ към властта в семейството;
- недостатъчно влияние на бащата;
- остра травма (болест, родителска смърт, насилие, развод);
- прекалено отдаване на детето в изпълнението на неговите желаниа;
- липса на възискателност на родителите;
- прекомерно стимулиране на детето;
- несъответствие на изискванията към детето от родителите;
- смяна на родители (настойници);
- хронично изразени конфликти между родителите;
- нежелани лични характеристики на родителите;
- асимилация на детето чрез преподаване в семейството или в група престъпни ценности (Korzilius S., 2005).

Към отклоненията в социалното поведение се отнасят:

- скитничеството, бягствата от къщи и училище, аморалният начин на живот;
- склонностите към употреба на алкохол, наркотични и токсични вещества;
- педагогическата занемареност, изоставането и отпадането от обучение;
- нарушенията във взаимоотношенията между деца и възрастни, между връстници, побоища, скандали, убийства;
- включването в противообществени групи (участия в кражби, обири, организирани групови престъпления);
- склонностите към суицидални действия, самоубийства;
- психопатоподобните форми на поведение, които създават условията за трудната приспособи мост на индивида към средата и трудното съжителство с другите хора;
- стремежите към социална изолация.

Делинквентните отклонения се срещат както сред децата, така и сред възрастните. И в двата случая появата им е свързана с влиянието на няколко фактора едновременно:

- Психофизиологични - Това предполага общото състояние на човешкото здраве, темперамент и характер, тип личност (акцентуации при юноши), наличие на някакви заболявания (соматични, психични).

- Семейство или разходите за образование - например травматични събития като развод на родителите, чести кавги и конфликти между родители, малтретиране на деца, чести премествания на семейството и др. В допълнение, асоциалният начин на живот на семейството, неговите проблеми оказват негативно влияние. Например алкохолизъм или друга зависимост на единия или двамата родители.

- Социално-икономически - Нестабилна ситуация в обществото, кризи, безработица, войни – всичко това се отразява на психическото състояние на човек. Например на фона на пандемията от 2022 г. тревожността и раздразнителността на хората са се увеличили. Вследствие на това се отчитат по-висок брой противообществени прояви – сбивания и конфликти в градския транспорт и обществени места, както и завишен ръст на регистрирани случаи на домашно насилие. По този начин отклоненията в действията и действията са свързани с вродени или придобити аномалии във функционирането на мозъка, както и със социално-психологическите характеристики на човешкото развитие.

ИЗВОДИ

Делинкветното поведение е постъпка или действие на човека или на група лица, което не съответства на официално установените или фактически възприетите в определено общество – култура, субкултура или група, норми и очаквания. Хората с антисоциално поведение могат да определят акцента на действията си в пространствата или имуществото на другите чрез действия на вандализъм, грабеж или с намерението да навредят на други хора чрез нападения, атаки и престъпления, както и злоупотреби и тормоз.

Делинквентността е своеобразен социален симптом или синдром, представящ трудности във формирането и изграждането на личността. В определени случаи е провокиран от невротичните или психотичните характеристики на личността и задължително изисква прилагането на средства за въздействие, обучение и поведенческа терапия. Необходима е превенция на делинквентните прояви, като за най-подходяща възраст за такава дейност специалисти посочват юношеството. Така може да се избегнат редица противообществени прояви и престъпления.

REFERENCES

- Center for Holocaust & Genocide Studies (2012). University of Minnesota. Retrieved September 14
- Arlington, VA (2013). American Psychiatric Publishing 2013 .p. 88 - 992
- Schikorra, C. (2001). Kontinuitäten der Ausgrenzung : «asoziale» Häftlinge im Frauen Konzentrationslager Ravensbrück, Berlin : Metropol,
- Korzilius S. (2005). «Asoziale» und «Parasiten» im Recht der SBZ/DDR. Randgruppen im Sozialismus zwischen Repression und Ausgrenzung, Köln: Böhlau Verlag

THU-2G404-SSS-EM-11

ENHANCING THE PSYCHO-EMOTIONAL WELL-BEING OF INDIVIDUALS WITH DEMENTIA: AN ANALYSIS OF GOOD PRACTICES IN SOCIAL SERVICES^{20, 21}

Joana Alexandrova– Student

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Tel.: +359 885 215412
E-mail: vashpreta@abv.bg

Pr. Assist. Prof. Nataliia Venelinova, PhD

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Phone: +359 888558782
E-mail: nvenelinova@uni-ruse.bg

***Abstract:** Interacting with people who have dementia can pose distinctive obstacles compared to other vulnerable groups, as cognitive decline can result in a range of psychosocial challenges. As a result, it's essential to customize care to address the specific ways the disease presents itself. This report examines and showcases effective approaches that strive to enhance their psychological and emotional health and outlines the challenges social workers confront when providing assistance to individuals with dementia.*

***Keywords:** Dementia, Psycho-Emotional Condition, Social Services, Good Practices*

ВЪВЕДЕНИЕ

Социализацията при лицата с деменция, за разлика от останалите уязвими групи хора, е значително по-трудна, поради компликациите от психо-социални проблеми, които се установяват при тях, вследствие на нарушените когнитивни функции.

В България функционират национални здравни и социални нормативни документи, които са насочени към повишаване качеството на живот на лицата с деменция. Всички те са базирани на Закона за хората с увреждания, който урежда обществените отношения, свързани с упражняване на правата на хората с увреждания в Република България.

С влизането в сила на Наредбата за качество на социалните услуги (НКС, 2022), в страната започва процес на деинституциализация на хората с деменция от държавните лечебни и социални заведения и тяхното настаняване в социални услуги в общността, в среда близка до семейната.

В подкрепа на този процес на 18.03.2022 г., Община Русе е стартира реализацията на проект „Нова дългосрочна грижа за възрастните и хората с увреждания – Етап 2 – предоставяне на новите услуги – Център за грижа за лица с психични разстройства и Център за грижа за лица с различни форми на деменция в Община Русе“.

Проектът е пример за приноса на една община за изпълнението на Националната стратегия за дългосрочна грижа²², насочена към хората с физически увреждания и хората с психични разстройства.

²⁰ Докладът е представен на студентската научна сесия на 18.05.2023 г. в секция „Икономика и мениджмънт“ с оригинално заглавие на български език: ПОДОБРЯВАНЕ НА ПСИХО-ЕМОЦИОНАЛНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ НА ХОРАТА С ДЕМЕНЦИЯ: АНАЛИЗ НА ДОБРИТЕ ПРАКТИКИ В СОЦИАЛНИТЕ УСЛУГИ.

²¹ Настоящият доклад е в изпълнение на проект на Факултет "Бизнес и мениджмънт" на тема "Изследване на възможностите за преход към зелена и кръгова икономика", финансиран от Фонд "Научни изследвания" на Русенски университет „Ангел Кънчев“.

Целта на настоящия доклад е да идентифицира, систематизира, опише и анализира ефективни подходи за социална работа на лица с деменция, които са насочени към подобряване психичното и емоционално здраве на потребителите на социални услуги. Специфичен аспект на публикацията е опитът да се очертаят ключови предизвикателства, пред които са изправени социалните работници, когато предоставят помощ на хора с деменция.

Изследователският подход включва систематизиран литературен преглед на психосоциалните проблеми, пред които за изправени хората с деменция, представяне на организацията по предоставяне на социални услуги за лица с деменция в Р България, както и аналитичен обзор на идентифицирани добри практики в психосоциалната работа с лица с деменция.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Специалисти от Гражданско сдружение Алцхаймер България описват деменцията като синдром, който се характеризира с помрачаване на когнитивните функции на човека - памет и мисловни процеси отвъд приетите за нормално стандарти и граници. Те посочват и други съпътстващи нарушения, касаещи език, планиране, идентифициране на хора и предмети.

Интересът към проблемът „деменция“ значително се покачва през последните години, вследствие на което се провеждат все повече проучвания. Това може да се свърже и със средната продължителност на живота при хората, която нараства.

В световен аспект между 3 и 6% от населението, което е почти 50 милиона души по света, са диагностицирани с деменция. Тази цифра се очаква да нарасне до 75 милиона до 2030 г. и до 132 милиона до 2050 г. (Prince M., 2015). Най – голям процент хора, диагностицирани с този синдром, са между 80 и 90-годишна възраст, съставлявайки от 20% до 30% от населението.

Световният доклад за Алцхаймер за 2022г. (Gauthier, 2022) илюстрира какво изпитват хора по целия свят във време, когато броят на диагностицираните с деменция се увеличава, докато липсва лечение, модифициращо заболяването. Според авторите на доклада към 2022г. има приети само 39 национални плана за работа с лица диагностицирани с деменция, въпреки че Световната здравна организация (СЗО) дефинира амбициозната цел до 2025 г. най-малко 149 държави да имат приети планове, което е и ключово за адекватната грижа и социална подкрепа за болните.

Илюстрация за нуждата от развити социални услуги са данните, които специалистите изнасят в Световния доклад. Проучването е насочени към три специфични групи, а именно неформални болногледачи на хора, диагностицирани с деменция, професионални болногледачи и лица, живеещи с деменция. В доклада са обхванати 1669 неофициални болногледачи в 68 държави, 893 професионални болногледачи в 69 държави и 365 души с деменция от 41 страни. Анализът на събраните данни показва, че респондентите с деменция, неофициалните болногледачи в страните с по-ниски и по-високи доходи посочват, че са получили информационна подкрепа по време на диагностицирането. 63% са посочили, че на техен близък е предписано специфично лекарство за деменция, а 46% са били посъветвани да се свържат с местната асоциация за Алцхаймер или деменция (Gauthier, et al., 2022).

Не е без значение фактът, че инфографиката на проучването сочи, че 38% от отговорилите от страни с по-ниски доходи посочват, че са получили информация относно хранителния режим и необходимата ежедневна рехабилитация или физически упражнения, които могат да изпълняват в домашна среда. Изненадващ е броят на лица с деменция, които посочват, че не им е била предложена подкрепа след поставяне на диагнозата освен първоначалната информация при диагностициране. В страните с по-ниски доходи 45% от анкетираните в изследването, посочват че не им е била предложена подкрепа, а в страните с по-високи доходи делът на тези лица, е 37% (Gauthier, et al., 2022). Най-често предлаганите

²² Националната стратегия за дългосрочна грижа, приета с Решение № 2 на Министерския съвет от 07.01.2014 г.

форми на подкрепа за диагностицираните с деменция, независимо от вида на социалната система и от държавата е груповата подкрепа и различни форми на информиране и консултиране. Третият най-предлагам тип подкрепа е терапия за когнитивна стимулация, което далеч не изчерпва необходимостта от активна психо-социална работа с болните от деменция и лицата в тяхното ежедневно обкръжение.

Проучването илюстрира неотложните проблеми пред социалните системи както на по-слабо развитите така и на силно развитите държави. Само около 40% от диагностицираните с деменция в световен план получават възможност за когнитивна стимулация, регулярна физиотерапия и трудотерапия. Относително същият е процентът и на хората, диагностицирани с деменция в извадката на Световния доклад, на които е предложена подкрепа за домашни грижи, достъп до дневни програми и достъп до образование/обучение.

Информационната картина се допълва от констатациите на изследователите, че „58% от хората, живеещи с деменция (64% от които живеят в страни с по-ниски доходи и 55% в страни с по-високи доходи) са посочили, че не са имали достъп до ключов служител или посочен професионалист, който би могъл да ги посъветва и помогне да се ориентират в услугите за деменция след поставяне на диагнозата“ (Gauthier, et al., 2022).

Цитираните данни поставят във фокуса на обществения дневен ред въпроса за подобряването на психо-емоционалното благополучие на хората с деменция чрез предоставянето на адекватни социални услуги. Това, от една страна е въпрос на комплексно планиране, с участието на всички заинтересовани страни и развитие на интегрирани социални услуги, а от друга, е свързано с нивото на познаване и разбиране за проблемите и ограниченията, пред които се изправят, лицата страдащи от различни форми на това заболяване и техните психо-социални и физически потребности.

Психо-социални проблеми на лицата, диагностицирани с деменция

Психо-социалните потребности следва да се разглеждат в комбинация с физическите такива, тъй като те са взаимно влияещи се. Когато психо-социалните нужди не са удовлетворени, те могат да се проектират във влошено физическо здраве.

Един от често срещаните проблеми сред възрастните хора, особено силно изразен при възрастни над трудоспособна възраст, диагностицирани с деменция е социалната изолация, която силно ограничава възможностите за социална интеракция и ангажираност (Alzheimer's Association, 2023). Поради това важен фактор за благополучието и качеството на живот на хората с деменция е именно социалната среда с всички нейни импликации от културно-етични проявления и отношения на местно и регионално ниво, през достъпните в средата форми на социална подкрепа до наличната социална инфраструктура. Параметрите на социалната среда, и в частност психо-социалния климат в нея, съществено могат да подобрят или влошат поддържането на когнитивните функции на страдащите от различна степен на деменция (Hansen A., 2017). Именно от локалния психоклимат в средата на обитание на болните зависи развитието на депресии, тревожност и други форми на психични разстройства.

Изследвания на Британската общество на страдащите от Алцхаймер, направени през 2013 година, показват, че до 63% от хората с деменция изпитват симптоми на тревожност и депресия (Alzheimer's Society, 2013).

Според Световната здравна организация (2022), депресията е психично разстройство, за което са характерни депресивно настроение, загуба на удоволствие или интерес към дейности за дълъг период от време. Ако депресията не се лекува при хората с деменция, тя може да доведе до трудности в запаметяването, което да предизвика объркване последвано от висока тревожност. Признаци за лице, диагностицирано с деменция и изпитващо депресивни епизоди, могат да бъдат ходенето без цел, агресивно поведение, отдръпване и намален апетит.

В повечето случаи агресивното поведение се третира с медикаменти, които съществено намаляват възможностите за социализация и включване на лицето диагностицирано с деменция и понижават физическата му активност. Тези два аспекта на конвенционалното третиране на комбинацията от деменция и психични разстройства или заболявания

обикновено задълбочават силно когнитивните дефицити на болните от деменция (Alzheimer's Association, 2023) и те трудно биха могли да ремисират без ежедневна подкрепа чрез професионални социални услуги.

Тясно свързващо се с депресията е чувството на тревожност. Световната здравна организация (2021; 2022) описва тревожността като разстройство, за което е характерен извън рамките за приетото нормално страх и съпътстващите го поведенчески смущения.

Добри практики за справяне с тревожността у потребителите на социални услуги с деменция са различните видове терапии. Особено благоприятни са музикотерапията (Bratoeva, E.,2022) и терапията с кучета, които в българската практика все още не са добре развити. В епизодите на депресия и тревожност, специалисти също акцентират върху възможността за споделени преживявания и занимания в домашна и неформална среда с членове на семейството и приятелското обкръжение на болния. Ако семейната среда или приятелският кръг не са част от живота на лицето с деменция и то е настанено в специализирана социална услуга, то подходящ аналог на подкрепата е лицето да прекарва време с хората, с които то споделя сходни проблеми, както и всяка друга форма на групова терапия, насочена към преодоляване на апатията и типичната за симптоматиката социална изолация. Апатията може да се проявява по различни начини: от липса на интерес към социални взаимодействия, през намалена активност до нередовна и занемарена лична хигиена (Kalaria,R.N. et al., 2008).

Няколко фактора могат да допринесат за апатията при хората с деменция, включително промени в мозъка, депресия и странични ефекти от лекарства. За справяне с нея се използват както лекарства, така и психосоциални интервенции съпроводени с промени в обкръжаващата среда. Проведени специализирани изследвания на възможностите за немедикаментозни интервенции, като реминисцентна терапия (разглеждане на снимки, слушане на любима музика, мирис на любими аромати и храни или увличане в рисуване) (Robert,P.H., et al. 2006), физически упражнения, музикална терапия и терапия с животни показват висока степен на ефективност за редукция на апатията при хората с деменция. Подобни подходи непременно следва да бъдат индивидуализирани и персонализирани в съответствие със спецификата, потребностите и предпочитанията на страдащия от деменция (Park K., et al., 2019). Не на последно място по важност добра практика, регистрирана за преодоляване на когнитивните дефицити на хора с деменция е саморефлексията, чрез осигуряване на време за размисъл между груповите сесии, което да даде на индивида възможност за справяне с чувството на тревожност.

Чест проблем при възрастните хора с деменция е агресията. Нейните прояви могат да причинят както допълнително страдание за пациента, така и психични и физически травми за неговите близки в т.ч. и за социалните работници, предоставящи помощ. Причините за агресията при пациенти с деменция са сложни и многоаспектни, като могат да включват фактори като болка, дискомфорт, фрустрация и затруднения в комуникацията (Pond C.D., et al., 2012). Добрите световни практики за прилагане на стратегии за управление на агресията при възрастни пациенти с деменция включват идентифициране и адресиране на всички основни социални или психологически фактори, които пряко или косвено индуцират агресията. Това може да включва лечение на травми и предоставяне на психологическа помощ под формата на интервенции като музикална терапия и др.

Ефективна стратегия за управление на агресивното поведение на пациенти с деменция може да бъде внасянето на контролирана промяна в средата на обитание напр. намаляване на шума, предоставяне на спокоен и предсказуем режим за удовлетворяване на основните нужди на пациента. Антипсихотичните средства се използват за управление на агресията при пациенти с деменция, под строг лекарски контрол поради възможните странични ефекти. Често срещани при лицата с деменция са и разстройствата на възприятието и представите за света до степен на невъзможност за рационализиране и осмисляне на случващото се. Психозите са характерни в трети стадий на заболяване, определян като тежка фаза. При пациенти в тази фаза, често се наблюдават патологични илюзии, свързани с преследване, изневяра или изоставяне (McIlroy, S.P.&D.Craig,2004).

Една от добрите практики за подобряване на психо-социалното благополучие и качеството на живот на възрастните с деменция е използването на когнитивна стимулация. При планиране на когнитивната терапия на лицата с деменция се осигурява избор от подобрени дейности напр. игри, пъзели, упражнения за умствена гимнастика според състоянието и индивидуалните възможности на пациента. Дейностите в контекста на когнитивната терапия могат да повишат увереността, да направят хората с деменция по-общителни, да подобрят концентрацията и вниманието им и да редуцират апатията (Fukushima,R.L.M. et al., 2016).

Предизвикателства при предоставяне на социални услуги за лица с деменция

Агресията, възбудата, делириумът и хаотичното лутане като чести симптоми на деменцията са идентифицирани като огромно предизвикателство и основна причина за професионално пренатоварване и прегаряне на социалните работници, осигуряващи грижата за дементно болни. Трудностите произтичащи от задълбочаващи се когнитивни дефицити на пациентите рефлектират върху социалния и емоционален статус на доставчиците на социални и медико-социални услуги, чиито проекции най-общо могат да бъдат сведени до:

- *Емоционален стрес*: грижещите се за лица с деменция изпитват по-често и по-дълбоко чувства като тъга, вина или гняв, които са резултат от прогресивния спад на когнитивните и функционални способности на човека, за когото се грижат;
- *Физическо натоварване*: лицата в тежка фаза на деменция изискват ежедневно съпровождане и помощ в рутинни дейности като обличане, поддържане на лична хигиена, помощ при физиологични нужди. Физическото усилие за болногледача (професионален или неформален) повишава риска от здравословни проблеми като сърдечно-съдови и хронични заболявания (диабет, артрит, язва и анемия), влошаване на имунитета и пр. (Schulz, R.& L.M. Martire., 2004).
- *Финансови трудности*: независимо от качеството и висотата на социалната и здравна система, трябва да се подчертае, че предоставянето на медицински и социални услуги за болните от деменция вкл. осигуряването на медикаментозна терапия е скъпоструващо както за системата, така и за семействата на пациентите (Vitaliano, P. P.,et al., 1991).
- *Социална изолация*: грижещите се за болни от деменция често изпадат в ситуация на социална изолация, която води до тежки и хронифициращи депресии, а понякога дори и до отпадане от пазара на труда, особено когато грижещите се за лицето с деменция са склонни да жертват своите професионални цели, своите хобита и споделеното времето с приятели за сметка на времето концентрирано в предоставянето на помощ на болния от деменция (Leong J., et al., 2001).
- *Професионално прегаряне*: грижещите се могат да изпитат прегаряне, характеризиращо се с чувство на изтощение, деперсонализация, намалено чувство за лично постижение и удовлетвореност от работата, което едновременно рефлектира върху качеството на живот както на лицето, предоставящо грижата така и на лицето с деменция (Truzzi A.,et al., 2012).

Качеството и ефективността на предоставяната социална подкрепа на лица с деменция и техните близки са систематично представени и в разработките на български автори като Е. Братоева (Bratoeva, E.,2022).

Добри практики в предоставянето на социални услуги на лица с деменция, насочени към подобряване на психо-емоционалното им състояние

В повечето социални услуги в нашата страна, известни и широко използвани при работа с лица с деменция са следните терапевтични подходи: музикотерапия, арттерапия и/или трудотерапия. Но в света има много други също толкова ефективни терапии. Такива са куклотерапията, ременицентната терапия, терапията с животни и терапията със светлина.

Куклената терапия е нефармакологична техника, чиято основна цел е да насърчава привързаността и потребността от лицето. Тя е разработена от психолога Джон Боулби на основата на привързаността, като по-късно се свързва и с теорията за преходния обект. Концепцията за приложение на терапията с кукли при хората с деменция и потенциала ѝ, е

получена след емпирични проучвания. Поддръжници на тази теория смятат, че куклите имат трансформиращ ефект. Деменцията затруднява човека в експресия на чувствата, в следствие, на което неговото настроение се влошава и се проявява под формата на агресивно поведение. Куклата в този случай играе ролята на инструмент за изразяване на потиснатите чувства и незадоволени нужди. Пример за незадоволена нужда е тази за близост, която се изразява в угрижване, прегръдки и чувство на безопасност (Bisiani L.&Angus, J., 2013). Специалисти подкрепят приложението на кукли при хора с деменция, наричайки това явление родителска фиксация, разглеждаща се тясно свързана с теорията на привързаността на Боулби. За да бъде един човек радостен, то той трябва да се чувства потребен, а само когато е потребен живота му има смисъл. С времето и прогресията на деменцията, много от лицата демонстрират поведение, в което сякаш родителите им са живи, в случаите, когато те действително са починали. Това поведение показва несигурност и опити на лицето да намери нещо, към което може да се привърже, за да се почувства в безопасност. Ако не открие обект към, който да се привърже, се натъжава. Тъгата се изразжда в агресия, която може да бъде пренасочена в грижи към куклата. Подходящи за това са кукли, които наподобяват бебе. Прегръщането на такова бебе като преходен обект, може да се счита за подкрепа, от която хората с деменция имат нужда. Работата с кукли също може да доведе до повишаване на комуникативността, независимостта и ангажираността в ежедневието. Повишената ангажираност от своя страна може да намали чувството на тъга и депресия.

Терапията с животни е друг нестандартен и ползотворен метод. Д-р Томас в своя книга, пише, че дълбоко в корените на хората съществува необходимост човешките същества да се свързват със света около тях. Особено изразен е този феномен при възрастните хора. Когато човек остарее изпитва нуждата да бъде обграден от компанията на внуци, растения или животни. В една малка човешка общност като услугите за резидентна грижа, хората трябва да имат достъп до цветя и животни, защото както грижата за човешко същество, така и грижата за растенията и животните прави хората по-силни и укрепени. А любящата компания на кучетата е противоположна на самота. Терапията с животни симулира социално взаимодействие и по този начин намалява чувството на самота и възбуда на агресивно поведение (Banks M.R.&Banks, W.A., 2002). Компанията на кучетата е особено подходяща за справяне със скучното ежедневие и изолацията. Осигурява удоволствие, релаксация и мотивира лицата с деменция (Ohtani, N., et al., 2015). Различни дейности в работата с животни, стимулират различни области. Професионалистите по време на терапията имат за задача да насърчават положителни емоции от страна на лицето с деменция. В посока фина моторика се извършват дейности, които включват галене на животното и сръсване на козината му. В посока справяне с поведенчески проблеми: насърчаване на вниманието към кучето и към дейността, която специалистът извършва с него; и насърчаване на релаксация чрез галене на кучето. Сътрудничеството в заявяване на команди и игри с кучето, стимулира функционалната област. Работата върху пространственото и времевото ориентиране в началото и края на сесията, както и свързване на заниманията с кучето със спомени от миналото стимулират езиковата и мисловната дейност. А чрез словообразуващи игри се подсилва когнитивната област. (Vegre Parra E., et al., 2021)

Реминисцентната терапия е психосоциална интервенция, която обикновено се използва при хора с деменция. Нейната цел е поддържане на миналото и увековечаване идентичността на човека, чрез стимулиране на комуникацията и социализацията. Този метод може да се разглежда и като генератор на спомени и интерпретации в настоящето на житейския живот на човека от някакъв момент в неговото минало. Тъй като тази терапия може да бъде за някои емоционална или събуждаща болезнени спомени, е препоръчително да се използва гъвкаво, така че участниците и техните когнитивни способности да се адаптират към нея; използваните материали да са максимално близки до участниците; групите да са малки и да са съобразени с когнитивните способности на участниците.

Възможно е в груповата работа да се поканят и членове на семействата на хората с деменция, тъй като те също са запознати с личната информация на участниците и могат да осигурят подкрепа при необходимост, в случаите, когато дементното лице не може да си

спомни или си спомня, но частично. Членовете на семейството трябва да бъдат предупредени в началото на сесията да изслушват неточните или неправилни спомени без да прекъсват, а да коригират след разказа. В такива случаи трябва да се окаже помощ на лицето с деменция да осмисли връзката с неговото минало и да запази правилно значение. Пренасяйки миналите моменти в настоящето, участникът създава усещане за приемственост и задълбочаване на чувството си за лична идентичност, благополучие, самочувствие и почитеност, които могат да бъдат намалени или понякога дори и загубени, в следствие на деменция (Lin Y.C., Dai, Y. T., & Hwang, S. L., 2003).

ИЗВОДИ

Според направено преброяване на населението на България през 2021 година, се установява, че населението ни продължава да се състарява, а обезлюдяването на голяма част от регионите на територията на страната се задълбочава. Това предполага висок брой лица в напреднала възраст с деменция в различна фаза. В защита на тази теза е и анализът на потребностите, проведен от Дирекция „Хуманитарни дейности“ в община Русе и подложен на обществено обсъждане през февруари 2023г., който заключава, че до момента от брой население 151 754 души в община Русе, 930 са диагностицирани с деменция и са в очакване да бъдат настанени в услуги за резидентна грижа. За тази цел е необходим квалифициран и добре запознат със спецификата на заболяването персонал, който да формира интердисциплинарни умения и да акумулира добри практики от различни терапии и подходи, съобразени с националните политики и документи в областта на хората с увреждания.

Обзорът на световни добри практики в грижата на лицата с деменция, предложен в настоящия доклад, би могъл да послужи за отправна точка в адаптацията на добрите практики към националните и регионални условия за организиране и предоставяне на грижа за лицата с деменция. Това би допринесло както за повишаване на качеството на предоставяните социални услуги така и качеството на живот на лицата с деменция.

REFERENCES

Alzheimer's Association. (2023) Alzheimer's Disease Facts and Figures. *Alzheimers Dement* 2023;19(4). DOI 10.1002/alz.13016. <https://www.alz.org/media/documents/alzheimers-facts-and-figures.pdf> (last accessed: 05.05.2023)

Alzheimer's Society. (2013). *Dementia 2013: The hidden voice of loneliness*. https://www.basw.co.uk/system/files/resources/basw_105857-6_0.pdf (last accessed: 05.05.2023)

Banks, M. R., & Banks, W. A. (2002). The effects of animal-assisted therapy on loneliness in an elderly population in long-term care facilities. *The journals of gerontology. Series A, Biological sciences and medical sciences*, 57(7), M428–M432. <https://doi.org/10.1093/gerona/57.7.m428> (last accessed: 05.05.2023)

Bisiani, L., & Angus, J. (2013). Doll therapy: a therapeutic means to meet past attachment needs and diminish behaviours of concern in a person living with dementia--a case study approach. *Dementia (London, England)*, 12(4), 447–462. <https://doi.org/10.1177/1471301211431362>, (last accessed: 05.05.2023)

Bratoeva, E. (2022). *Quality and efficiency of the provided social support to people with dementia and their relatives* SocioBrains - International Scientific refereed online journal, 89, 34-41

Gauthier S, Webster C, Servaes S, Morais JA, Rosa-Neto P. (2022). World Alzheimer Report 2022: Life after diagnosis: Navigating treatment, care and support. London, England: Alzheimer's Disease International. <https://www.alzint.org/u/World-Alzheimer-Report-2022.pdf> (last accessed: 05.05.2023)

Fukushima, R. L. M., do Carmo, E. G., Pedroso, R. D. V., Micali, P. N., Donadelli, P. S., Fuzaro, G., Junior, Venancio, R. C. P., Viola, J., & Costa, J. L. R. (2016). *Effects of cognitive stimulation on neuropsychiatric symptoms in elderly with Alzheimer's disease: A systematic review*.

Dementia & neuropsychologia, 10(3), 178–184. <https://doi.org/10.1590/S1980-5764-2016DN1003003>

Hansen, A., Hauge, S., & Bergland, Å. (2017). Meeting psychosocial needs for persons with dementia in home care services - a qualitative study of different perceptions and practices among health care providers. *BMC geriatrics*, 17(1), 211. <https://doi.org/10.1186/s12877-017-0612-3> (last accessed: 05.05.2023)

Kalaria, R. N., Maestre, G. E., Arizaga, R., Friedland, R. P., Galasko, D., Hall, K., Luchsinger, J. A., Ogunniyi, A., Perry, E. K., Potocnik, F., Prince, M., Stewart, R., Wimo, A., Zhang, Z. X., Antuono, P., & World Federation of Neurology Dementia Research Group (2008). *Alzheimer's disease and vascular dementia in developing countries: prevalence, management, and risk factors*. *The Lancet. Neurology*, 7(9), 812–826. [https://doi.org/10.1016/S1474-4422\(08\)70169-8](https://doi.org/10.1016/S1474-4422(08)70169-8) (last accessed: 05.05.2023)

Leong J., I. Madjar, Barb Fiveash. (2001). *Needs of family carers of elderly people with dementia living in the community*. *Australasian Journal of Ageing*. Vol.20, Issue 3, pp.133-138.

Lin, Y. C., Dai, Y. T., & Hwang, S. L. (2003). *The effect of reminiscence on the elderly population: a systematic review*. *Public health nursing (Boston, Mass.)*, 20(4), 297–306. <https://doi.org/10.1046/j.1525-1446.2003.20407.x>. (last accessed: 05.05.2023)

McIlroy, S., & Craig, D. (2004). *Neurobiology and genetics of behavioural syndromes of Alzheimer's disease*. *Current Alzheimer research*, 1(2), 135–142. <https://doi.org/10.2174/1567205043332180> (last accessed: 05.05.2023)

Ohtani, N., Narita, S., Yoshihara, E., Ohta, M., & Iwahashi, K. (2015). *Psychological Evaluation of Animal-assisted Intervention (AAI) Programs Involving Visiting Dogs and Cats for Alcohol Dependents: A Pilot Study*. *Nihon Arukoru Yakubutsu Igakkai zasshi = Japanese journal of alcohol studies & drug dependence*, 50(6), 289–295.

Park, K., Lee, S., Yang, J., Song, T., & Hong, G. S. (2019). *A systematic review and meta-analysis on the effect of reminiscence therapy for people with dementia*. *International psychogeriatrics*, 31(11), 1581–1597. <https://doi.org/10.1017/S1041610218002168> (last accessed: 05.05.2023)

Pond, C. D., Brodaty, H., Stocks, N. P., Gunn, J., Marley, J., Disler, P., Magin, P., Paterson, N., Horton, G., Goode, S., Paine, B., & Mate, K. E. (2012). Ageing in general practice (AGP) trial: a cluster randomised trial to examine the effectiveness of peer education on GP diagnostic assessment and management of dementia. *BMC family practice*, 13, 12. <https://doi.org/10.1186/1471-2296-13-12> (last accessed: 05.05.2023)

Prince, M. J., Wimo, A., Guerchet, M. M., Ali, G. C., Wu, Y-T., & Prina, M. (2015). *World Alzheimer Report 2015 - The Global Impact of Dementia: An analysis of prevalence, incidence, cost and trends*. Alzheimer's Disease International. <http://www.alz.co.uk/research/world-report-2015> (last accessed: 05.05.2023)

Robert, P. H., Berr, C., Volteau, M., Bertogliati, C., Benoit, M., Sarazin, M., Legrain, S., Dubois, B., & PréAL study (2006). *Apathy in patients with mild cognitive impairment and the risk of developing dementia of Alzheimer's disease: a one-year follow-up study*. *Clinical neurology and neurosurgery*, 108(8), 733–736. <https://doi.org/10.1016/j.clineuro.2006.02.003>. (last accessed: 05.05.2023)

Schulz, R. and Martire, L.M. (2004) *Family Caregiving of Persons with Dementia: Prevalence, Health Effects, and Support Strategies*. *American Journal of Geriatric Psychiatry*, 12, 240-249. <http://dx.doi.org/10.1176/appi.ajgp.12.3.240> (last accessed: 05.05.2023)

Truzzi, A., Valente, L., Ulstein, I., Engelhardt, E., Laks, J., & Engedal, K. (2012). Burnout in familial caregivers of patients with dementia. *Revista brasileira de psiquiatria (Sao Paulo, Brazil : 1999)*, 34(4), 405–412. <https://doi.org/10.1016/j.rbp.2012.02.006> (last accessed: 05.05.2023)

Vegue Parra, E., Hernández Garre, J. M., & Echevarría Pérez, P. (2021). Benefits of Dog-Assisted Therapy in Patients with Dementia Residing in Aged Care Centers in Spain. *International*

journal of environmental research and public health, 18(4), 1471.
<https://doi.org/10.3390/ijerph18041471> (last accessed: 05.05.2023)

Vitaliano, P. P., Young, H. M., & Russo, J. (1991). Burden: a review of measures used among caregivers of individuals with dementia. *The Gerontologist*, 31(1), 67–75.
<https://doi.org/10.1093/geront/31.1.67> (last accessed: 05.05.2023)

World Health Organization. (2021). *Mental health atlas 2020*. Geneva.,
<https://www.who.int/publications/i/item/9789240036703> (last accessed: 05.05.2023)

World Health Organization. (2022) *Mental disorders. Key facts*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-disorders#:~:text=Anxiety%20disorders%20are%20characterised%20by,or%20significant%20impairment%20in%20functioning.> (last accessed: 05.05.2023)

Гражданско сдружение Алцхаймер България. (2013). *Общуване с болни от Алцхаймер*.
<https://alzheimer-bg.org/wp-content/uploads/2013/02/broshura2.pdf> (последно посетен на 05.05.2023)

НАРЕДБА за качеството на социалните услуги, приета с ПМС № 135 от 22.06.2022 г., обн., ДВ, бр. 48 от 28.06.2022 г. <https://www.mlsp.government.bg/uploads/35/sv/naredba-zakacestvoto-na-socialnite-uslugi.pdf> (последно посетен на 05.05.2023)

Община Русе. (2022). *"Нова дългосрочна грижа за възрастни и хора с увреждания - етап 2: Предоставяне на нови услуги "Център за грижа за лица с психични разстройства" и "Център за грижа за лица с различни форми на деменция" на територията на община Русе"*. <https://obshtinaruse.bg/nova-dalgnosrochna-grizha-za-vazrastni-i-hora-s-uvrezhdania-etap-2-predostavyane-na-novi-uslugi-tsentar-za-grizha-za-litsa> (последно посетен на 07.05.2023)

Министерски съвет. Портал за обществени консултации (2014). *Националната стратегия за дългосрочна грижа, приет с Решение № 2 на Министерския съвет от 07.01.2014 г.* <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=882> (последно посетен на 05.05.2023)

THU-2G404-SSS-EM-12

ASPECTS OF SUPERVISION AS AN ESSENTIAL FACTOR IN THE ADVANCEMENT OF PROFESSIONALS IN SOCIAL ACTIVITIES^{23, 24}

Kristiyan Ognyanov – Student

Department of Management and Social Activities,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Tel.: +359 894797332
E-mail: ognqnovk@yahoo.com

Pr. Assist. Prof. Silviya Beloeva, PhD

Department of Management and Social Activities
University of Ruse “Angel Kanchev”
Phone: +359 889205663
E-mail: sbeloeva@uni-ruse.bg

***Abstract:** The present paper delves into the critical role that supervision plays in social work, exploring its significance in both theory and practice. It analyzes the different supervision approaches that have traditionally been employed in the social sphere to enhance the quality and efficiency of social workers' output, as well as their varied functional categories. Supervision has been considered as an essential factor in the advancement of professionals in the realm of social activities. Its primary objective is to enhance the quality of social services provided while also fostering personal and professional growth. Supervision involves exchanging practical experiences at both a cognitive and emotional level, making it a crucial process for professional development.*

***Keywords:** Supervision, Social Work, Social Services*

ВЪВЕДЕНИЕ

Супервизията се определя като съществен аспект в непрекъснатото усъвършенстване на специалистите в сферата на социалните дейности. Тя цели да осигури едновременно качеството на предоставяните социални услуги и личностното и професионално развитие на работещите. По характер супервизията е процес, насочен към осмисляне и споделяне на практическия опит на познавателно и емоционално равнище.

По презумпция социалната работа и в цялост професионалната реализация на предоставящите социални услуги и подкрепа е свързана с проява на дълбока хуманност, емпатия, толерантност и разбиране към чужди потребности и световъзприятия, което освен специфична подготовка поставя очакването за интердисциплинарни компетенции и опит към социалния работник. Именно методът на супервизията позволява на специалистите да обменят добри практики и да споделят знания, както и да овладяват и управляват проектите на своите вътрешни чувства и преживявания.

Настоящият доклад представя теоретико-приложна интерпретация на ролята на супервизията в социалната работа. Разгледан е дефиниционния обхват, функционалното видово разнообразие на традиционно прилаганите в социалната сфера форми на супервизия като инструмент за подобряване качеството и ефективността на работа на социалните работници.

²³ Докладът е представен на студентската научна сесия на 18.05.2023 в секция „Икономика и мениджмънт“ с оригинално заглавие на български език: АСПЕКТИ НА СУПЕРВИЗИЯТА КАТО СЪЩЕСТВЕН ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕТО НА ПРОФЕСИОНАЛИСТИТЕ В СОЦИАЛНИТЕ ДЕЙНОСТИ.

²⁴ Настоящият доклад е в изпълнение на проект на Факултет "Бизнес и мениджмънт" на тема "Изследване на възможностите за преход към зелена и кръгова икономика", финансиран от Фонд "Научни изследвания" на Русенски университет „Ангел Кънчев“.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Супервизията в социалната работа има приоритетна роля при решаването на сложни ситуации и проблеми и за осигуряване на качество и укрепване на уменията на специалиста в социалната дейност. Наблюдението от професионалисти рефлектира върху продуктивността на социална помощ. Ефективната супервизия помага както на социалните работници на първа линия, така и на всички специалисти сферата на социалната работа.

В буквален превод думата „супервизия“ означава - поглед от горе. Терминът „супервизия“ произхожда от латинските думи „super“ (над) и „videre“ (гледа, наблюдава). Конвенционалното разбиране на термина „супервизия“ в смисъла на наблюдение и контрол над работата или представянето на другите е привнесено в същностната характеристика на супервизията през 1640г. (Douglas Harper, n.d.). През призмата на практиката в социалните дейности под супервизия се разбира „поглед отгоре върху професионална дейност на хората“ (Петрова, 2014). Съвременното дефиниране на понятиения обхват на супервизията води до нейното фокусиране върху методологичните, теоретични и приложни аспекти на планирането и прилагането на подходи и организирането на свързаните с тях процеси, водещи до повишаване квалификацията на специалисти в областта на помагащите професии и в частност на социалната работа, чрез който се поддържа качеството и стандартите на извършваната дейност (Динева, 2014).

В специализираната литература супервизията се възприема за ключов елемент на професионалното развитие в социалните дейности, образованието, здравеопазването, и други сфери, засягащ способността за прилагане на наличното знание в интерес на клиентите към конкретна ситуация (Младенова, 2002).

Интерпретацията за оригиналните форми на супервизия варира при различните автори според сферата на прилагане и разбирането за концептуалните рамки на супервизията в различните сфери: от „ръка за помощ“ в образованието, през форма на менторски контрол и съветничество на утвърдени специалисти в дадената професионална сфера до ключов компонент от професията на социалния работник и социалната практика позволяваща ангажиране и намеса в сложни контексти (Levická, Vaska, & Vrt'ová, 2021).

Историческия преглед на развитието на супервизията има различна етапност според националните практики и избраните исторически детерминанти. Независимо от дефиниционното многообразие и различните ретроспекции за възникването и употребата на супервизията е интересна една от интерпретациите, обвързваща Сократовите диалози с първите форми на супервизия. Според Беларди някои елементи от Сократовия диалог са до известна степен сравними с методите за професионална рефлексия, използвани в съвременната супервизия (Belardi, 1998 цит. по Levická, J., et al., 2021).

Историческите корени на социалната работа и супервизията също се свързват със създаването на гилдии през Средновековието. Както Ковачикова подчертава въпреки че гилдиите обединяват занаятчии, търговци и други търговци, в допълнение към икономическата, политическата и религиозната ориентация, те осигуряват социални грижи за болни и стари членове на гилдията, както и за оцелелите от починалите членове на гилдията (Kováčiková, 2010, цит. по Levická, J., et al., 2021).). Дейностите на гилдиите са първоначалните методи за професионална супервизия и обратна връзка за проверка на качеството на работата (Belardi, 1998 цит. по Levická, J., et al., 2021).

В световен мащаб редица автори изследват и дават определения за супервизията в социалната работа. Проучвайки мненията на различни учени относно същността на супервизията се стига до извода, че съществуват различно дефиниране и схващания за нейното прилагане и въздействие. Изследователят, автор и практик, Алфред Кадушин дефинира супервизията като „критично изследване на идеи и практика дори на собствената личност“. Заедно с Даниел Харкнес определят супервизията в социалната работа като „процес на наблюдение, ръководене, контролиране, координиране и повишаване на ефективността на професионалната дейност на индивидите и екипите, които са под погледа на супервизорът“ (Kadushin & Harkness, 2014). Page & Wosket споделят мнението, че супервизията е безопасна, поверителна връзка, чрез която се предоставя възможност за

размисъл, въпроси и търсене на насоки редовно, т.е. на нея се гледа като на подкрепяща среда (Page & Wosket, 1994).

Според Закона за социалните услуги супервизията се определя като: „Професионална подкрепа на служителите, ангажирани в предоставянето на социални услуги и на служителите, извършващи насочването за ползване на социални услуги за повишаване на техните професионални умения, знания и нагласи с цел постигане и поддържане на професионална компетентност, гарантираща висока качество на социалната работа, както и преодоляване на трудности от професионален, психологически и емоционален характер“ (Закон за социалните услуги, 2020). Супервизията се определя като средство предлагашо гаранция за качество на всяка социална дейност, където функциите са ясно дефинируеми. Автори определят супервизията като „процес на взаимодействие между супервизор и супервизиран насочен към неговото (на супервизирания) професионално развитие“ (Петрова - Димитрова, 2011). В научната литература автори представят супервизията като „привилегировано пространство за слушане и говорене“. Тя предлага на социалния работник място за привилегировано слушане. Успоредно с изпълнението на работата си той има възможност да говори, да бъде изслушан, да разсъждава в обстановка на конфиденциалност (Петрова, 2014); (CHATELARD, 2000).

За да бъде илюстрирана по-пълно спецификата и обхвата на супервизията е необходимо да бъдат разгледани нейните функционални и видови форми, обвързани с предназначението и целите.

Според Н. Димитрова (2014) основната цел на супервизията се базира в това да се повиши качеството на социалната работа в социалните услуги, за да бъдат максимално удовлетворени потребителите в тях. Алфред Кадушин и Даниел Харкнес (Kadushin & Harkness, 2014) определят целите на супервизията като краткосрочни и дългосрочни. Краткосрочната цел е да се оптимизира работата на предоставящите социални услуги, а дългосрочната е свързана с ефективно и ефикасно предоставяне на конкретни услуги, спрямо нуждите на потребителите.

Както българските, така и чуждестранните автори, коментирали темата за функциите на супервизията в подкрепящите професии и в частност в социалната работа, споделят общото разбиране, че могат да бъдат формулирани пет базисни първостепенни функции на супервизията (автори като А. Kadushin, Р. Hawkins, J. Dawson, Г. Механджийска) (Механджийска, 2008; Петрова, 2014):

- **Обучаваща функция**, свързана с осмисляне и обсъждане на съдържанието и процеса на работа и развитие на компетентностната рамка на професионалистите чрез обмен на опит и споделяне на знания;
- **Обучаващо-подкрепяща функция**, отнасяща се до значимостта на обратната връзка и осигуряване на външен поглед и съветничество;
- **Подкрепяща функция**, реферираща към професионалната и психо-социална подкрепа за социалния работник като личност и като специалист;
- **Административна функция**, характеризираща се с текущия контрол, наблюдение и оценка на дейността на социалния работник, което създава предпоставка за оптимизация и въвеждане на нови методи и подходи, релевантни към целите на конкретната услуга;
- **Административно-подкрепяща функция**, свързана с професионалната подкрепа на специалистите за адекватно прилагане на регулаторната рамка и организация на работните процеси за обезпечаване както на по-добро качество на предоставяните услуги така и на възможности за личностно развитие и преодоляване на негативни въздействия, характерни за професионалната сфера като например стрес, професионално прегаряне, депресии в следствие на емоционална обвързаност с преживяванията и състоянието на потребители (Механджийска, Г., 2008).

Функционалните характеристики на супервизията не следва да се разглеждат самостоятелно а в контекста на видовото разнообразие на супервизионните форми. Една от популярните класификации в българската практика, срещана и в редица автори е тази, предложена от Офелия Кънева, стъпваща на базовото разделение между индивидуална и груповата форма на супервизия, които са разгледани с техните под-разновидности. Авторката определя седем основни подкатегории на индивидуалната и груповата супервизия:

1. **Индивидуална супервизия:** провежда се на четири очи, в присъствието на професионален супервизор;
2. **Индивидуална супервизия между колеги:** участниците (колеги) разменят ролята на супервизор и супервизиран, или редуват сесиите за супервизия;
3. **Груповата супервизия в социална услуга:** на принципа на груповата работа в малка група, целейки не само регулиране на негативните чувства и преживявания, но и учене, придобиване на нов опит спрямо другите;
4. **Груповата супервизия в мултидисциплинарна среда:** провежда се на работното място като участниците могат да бъдат различни специалисти. Целта на такава супервизия е да се изучат различни ценности и подходи за справяне с конкретен, специфичен проблем или случай;
5. **Груповата супервизия между колеги:** провежда се под формата на среща на хора от една професионална област, но от различни организации. Тя дава възможност всеки участник да изложи проблеми, позиция или предложение за решение. Тази форма на супервизия а е добър инструмент за обучение, обмяна на опит и оказване на подкрепа;
6. **Мрежова супервизия:** разновидност на супервизията, която комбинира в себе си и индивидуалната, и груповата работа – среща на няколко специалисти за провеждане на груповата супервизия, като паралелно всеки един от тях има и индивидуални сесии;
7. **Супервизия на “четири очи” с наблюдател:** провежда се между двама, но в присъствието и на наблюдател. Ролята на наблюдателя е да следи за тематични и съдържателни отклонения в обхвата на разговора по време на сесията, и да предоставя обективен коментар на третираните въпроси (Кънева, 2018).

Независимо от различните подходи за класификация на супервизията или от нейния вид и обхват на прилагане, може да се твърди, че това е една от най-често прилаганите ефективни форми за комплексно предоставяне на подкрепа за професионалистите в социалната сфера, която съчетава в себе си едновременно елементи на контрол, мониторинг, съветничество, споделяне на знания и обмен на опит.

БЛАГОДАРНОСТИ

Тази работа е подкрепена от Министерство на образованието и науката по Националната програма за научни изследвания „Млади учени и постдокторанти - 2“.

ИЗВОДИ

Познатите модели и практики за супервизия в социалните дейности в действителност са приложими и биха подобрили работата на специалисти от други области като напр. административни услуги, образование, здравеопазване и др. Това прави темата за значението на супервизията и нейните приложения актуална, значима и адаптивна към различни среди и сфери на действие извън възприетото разбиране, че тя е неотменна и необходима част от социалната работа.

Супервизията е съществен аспект от непрекъснатото професионално развитие на ангажираните в социалната работа специалисти и играе ключова роля за осигуряването на добра практика и висококачествена грижа за потребителите. Чрез прилагането на различни форми на супервизия, професионалистите от всички нива в сферата на социалната работа, биха могли да повишат своята професионална компетентност, тъй като тя предоставя възможност за рефлексия върху тяхната професионална практика, размисъл върху научени уроци и генериране на нововъведения.

REFERENCES

Chatelard, S. (2000). *What does qualified service social*. Revue française de service social, № 198, 2000. What does qualified service social, № 198, 2000.

Douglas Harper. (n.d.). *Etymology dictionary*. Retrieved May 08, 2023, from [HTTPS://WWW.ETYMONLINE.COM/WORD/SUPERVISION](https://www.etymonline.com/word/supervision)

Kadushin, A., & Harkness, D. (2014). *Supervision in social work 5th edition*. Columbia University PRESS.

Levická, J., Vaska, L., & Vrt'ová, J. (2021, May 8). *Historical roots of supervision in social work framed by the anglo-american tradition*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/354339566_Historical_roots_of_supervision_in_social_work_framed_by_the_Anglo-American_tradition#fullTextFileContent

Page, S., & Wosket, V. (1994). *Supervising the Counsellor: A Cyclical Model. A companion book to training the counsellor*. Routledge.

Динева, В. (2014). Основни аспекти на Фокусираната към решения супервизия. Русе: Научни трудове на Русенския университет - 2014, том 53, серия 6.2.

Закон за социалните услуги. (2020, 07 01). Обн. ДВ. бр.24 от 22 Март 2019г., изм. ДВ. бр.101 от 27 Декември 2019г., изм. ДВ. бр.65 от 21 Юли 2020г., изм. и доп. ДВ. бр.71 от 11 Август 2020г., изм. и доп. ДВ. бр.110 от 29 Декември 2020г., изм. и доп. ДВ. бр.14 от 17 Февруари 2021г., изм. ДВ. бр.8 о. Retrieved from LEX.bg: <https://lex.bg/laws/ldoc/2137191914>.

Кънева, О. (2018). Основни форми на супервизия. *Пловдивски университет "Паисий Хилендарски" Департамент за квалификация и професионално развитие на педагогическите специалисти*, 1-9.

Механджийска, Г. (2008). *Супервизията в социалната работа - подкрепа, ръководство и развитие на помагащите специалисти*. София : Изток- запад.

Младенова, М. (2002). Клинична супервизията в психиатричната практика. *Клинична супервизия в психиатрията – част 1*.

Петрова - Димитрова, Н. (2011). *Супервизия в социалната работа с деца, жертва на насилия*. София: Наръчник за специалисти. Сексуално насилие над деца. Диагноза и интервенция.

Петрова, Н. (2014). *Супервизия в социалната работа*. София: ВЕДА СЛОВЕНА - ЖГ.

THU-2G404-SSS-EM-13

PROCESS FOR IMPLEMENTING THE CO-MANAGEMENT APPROACH^{25, 26}

Dima Spasova – PhD Student

Department of Business and Management,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Tel.: +359 887 660 611
E-mail: dspasova@uni-ruse.bg

Assoc. Prof. Svilena Ruskova, PhD

Department of Business and Management,
University of Ruse “Angel Kanchev”
Phone: 0878 357 711
E-mail: sruskova@uni-ruse.bg

Abstract: *Co-management is not a regulatory technique, it is a participatory management strategy that provides and maintains a forum or structure for action for empowerment, rule making, conflict management, power sharing, social learning, dialogue, communication and development among partners. Collaborative governance is guided by the consensus-building process of recognizing the different values, needs, concerns, and interests involved in managing the resource. Partnerships, roles and responsibilities are strengthened and redefined at different times in the governance process, depending on needs and opportunities, the environment, political support, partner capacity and trust between partners. The co-management process may involve formal or informal stakeholder organizations.*

Keywords: *Co-management, Concepts, Organizing, Negotiating and Learning-by-Doing*

ВЪВЕДЕНИЕ

Ко-мениджмънтът (също така наричан Подход за съвместно управление) трябва да се разглежда не само като единна стратегия за решаване на всички проблеми при използване на ограничените ресурси, а по-скоро като процес на управление, на съзряване, на приспособяване и адаптиране към променящите се условия във времето. Още при своето възникване като нов управленски подход контекстът на ко-мениджмънта се фокусира върху на ограничените ресурси и тяхното разпределение между различните участници. Това изисква от управленските органи, изграждащи цялата екосистема да бъдат гъвкави и адаптивни към нови ситуации, така че успешно да нагодят своите стратегии, подходи, механизми и практики към текущите условия с цел осигуряване на устойчиво и ефективно развитие.

Постигането на организационна устойчивост е разрастваща се концепция в управленските изследвания. Във времена на глобални пандемии и икономически срив, изследването на възможностите, които укрепват организационните способности за бърза реакция и адаптиране към неблагоприятни промени във външната среда стават особено актуални. От науката зависи да поеме инициативата и да предложи нови стратегии и подходи за ефективно използване на ресурсите, като се опита да идентифицира възможностите, които организациите или не се разпознават или подценяват (Kotsev, E. 2021).

Съвместното управление е цялостен процес, основан на гъвкавост, иновативност и сътрудничество между участниците, който включва в себе си и етапите на мониторинг,

²⁵ Докладът е представен на студентската научна сесия на 18.05.2023 в секция „Икономика и мениджмънт“ с оригинално заглавие на български език: "ПРОЦЕС НА ПРИЛАГАНЕ НА ПОДХОДА ЗА СЪВМЕСТНО УПРАВЛЕНИЕ".

²⁶ Настоящият доклад е в изпълнение на проект на Факултет "Бизнес и мениджмънт" на тема "Изследване на възможностите за преход към зелена и кръгова икономика", финансиран от Фонд "Научни изследвания" на Русенски университет „Ангел Кънчев“.

контрол и оценка, осигуряващи както коригиране на текущите стратегии и действия според съществуващите предизвикателства, така и разкриване на нови възможности. Този съвременен подход е изграден на принципите демократизация, социално овластяване, споделяне на власт и децентрализация. Чрез него се правят опити за преодоляване на общественото недоверие, корупцията, разпокъсаността и неефективността на съществуващите споразумения за управление на ресурсите, тъй като през последните години се констатира висока безработица и климатичните промени, които вече предизвикват трайни регионални кризи с унищожителни последици (Pavlov, D., Boneva, M. 2020).

В същността на подхода се залага на идеята чрез процеса на обучение, информацията да се споделя между отделните партньори, което като резултат да доведе до непрекъснати подобрения в самия процес на управление. Участниците споделят както ползите и успехите, така и разходите и неуспехите.

Целта на настоящия доклад е да се представят в детайли два модела, разкриващи стъпките по изграждане на цялостния процес съвместно управление, за да се идентифицират техните характеристики, да се открият сходствата и различията между тях, в резултат на което да защити позицията, че Ко-мениджмънтът е процес на управление, съзряване, приспособяване и адаптиране към променящите се условия във времето в посока за постигане на устойчиво развитие.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Ко-мениджмънтът или още срещан, под наименованието съвместното управление на ограничените ресурси е възможно решение на противоречивото разделение между централизираната система на държавно равнище, противопоставена на местната система, основана на общността. Прилагането на процесът на съвместно управление е дълъг и сложен за прилагане. Съществуват "нива" на съвместно управление, вариращи от информирани и консултирани до степени на разпределение на властта между централното правителство и ползвателите на ресурси в техните общности.

Основни характеристики, които могат да бъдат изведени по отношение на подхода Съвместното управление са (Plummer, R., and D. Armitage, 2007):

- *плуралистичен подход* към управлението на наличните ресурси, включващ различни партньори в различни роли, чиято цел е устойчиво използване на ресурсите и справедливо споделяне на ползи и отговорности, свързани с ресурсите;
- *политически и културен процес*, който цели социална справедливост и „демократия“ в процеса на управление на ресурсите;
- *процес, осигуряващ свобода на словото*, в който един партньор без ограничения може да изрази своите конкретни потребности и страхове;
- *процес, основан на недискриминационна социална среда*, в който партньорите имат воля да преговарят, увереност да спазват договорените споразумения и т.н.
- *сложен, често продължителен и понякога конфронтан процес*, включващи чести промени, изненади, понякога противоречива информация и необходимост от проследяване на всеки един от етапите, през които е преминало вече;
- *процес, който е израз на зряло общество*, което разбира, че няма „уникално и идеално“ решение за управление на ресурсите, а по-скоро множество различни варианти, които са съвместими както с местните знания, така и с научните доказателства и способни да отговорят на нуждите от сигурност, споделяне, признание и развитие

В настоящата разработка ще бъде направен сравнителен анализ на два модела, основани на идеите, заложили в подхода на Ко-мениджмънта, а именно **"Модел за съвместното управление на Feuerabend и екип"** и **"Пилотен модел на УНИЦЕФ за планиране с участие"**. Тези модели включват сътрудничество и съвместна отговорност между различните заинтересовани страни, гъвкави са и способстват за приспособяване на заинтересованите страни към променящите се условия и изисквания, които възникват в процеса на съвместното управление.

"Модел за съвместното управление на Feyerabend и екип" (Feyerabend G. B. et al, 2000)

Този модел описва фазите, през които преминава цялостния процес на осъществяване на ко-мениджмънта. В неговото начало има различни социални участници, които са загрижени за определени ресурси или социални проблеми, които се нуждаят от решение. Тези участници могат да включват местни общности, представители на правителството на различни нива, НПО, асоциации, лица със специални интереси, местни, национални и транснационални фирми и т.н. Броят на засегнатите участници може да се увеличава в резултат на процеси като децентрализацията на държавната власт, приватизацията на преди това контролирани от държавата икономики, появата на нови демократични институции, развитие и разрастване на бизнеса, НПО, асоциации и т.

С възникване на необходимостта от съвместно управление при управлението на определени ресурси или разрешаването на социални проблеми и постигане на устойчиво развитие, се поставя началото на Подготвителната фаза на модела на съвместно управление. На фиг. 1 подробно са представени всички фази на модела на Feyerabend и екип.

Фиг. 1. Процес на съвместно управление по модела на Feyerabend и екип

Подготвителна фаза

Процесът на съвместно управление обикновено започва, когато заинтересованите страни **идентифицират даден проблем** (екологична криза, необходимост от ново законодателство, съществено промяна на някои от станалите фактори на външната среда) или конфликт, който може да застраши дадена социална или общностна структура. Тези заинтересовани страни могат да включват местни общности (включително потребители на даден ресурс), представители на правителството на различни нива, на местните органи на самоуправление, на висши учебни заведения, на НПО, местни, национални и международни бизнес организации. В резултат на процеси, като децентрализация на правителствените правомощия, приватизация на контролирани преди това от държавата икономики, разрастване на бизнеса, натрупване на социален капитал от неправителствения сектор и други, броят на засегнатите участници се увеличава (Borrini-Fejerabend, G., 1996).

Когато бъде идентифициран проблемът, се преминава към **оценка на необходимостта от съвместно управление**. Анализът може да започне с реалистична оценка, както на актуалното състояние в съответствие със съществуващата нормативна база, така и със съществуващите условия на местно ниво. Той трябва да обхваща съществуващата система на властта и правата за управление (например кой планира, кой съветва, кой взема решения, кой има достъп до ресурсите, кой се възползва от тях, кой оценява дейностите, които следва да бъдат променени). Във всички ситуации се препоръчва някаква форма на консултация и търсене на консенсус между основните заинтересовани страни в дадена територия, област или набор от ресурси.

Следва **оценка на наличните човешки и финансови ресурси** – Оценява се дали има хора, които да се ангажират с насърчаването и подкрепата на останалите участници през целия процес на съвместно управление. Това са участници, които имат нужните знания и умения в екологичните, социалните и икономическите отношения. Възникват и въпроси, свързани с финансовите ресурси за подпомагане на фазите на съвместното управление, които трябва да се вземат под внимание при планирането на целия процес.

Естествено, както при всеки процес и тук възниква необходимостта от **създаване на стартиращ екип**, който включва между 4-5 членове, които се съгласяват да отговорят за подготвителната фаза на Ко-мениджмънта. Представителите на този екип могат да бъдат лидери в общността, експерти от местната власт, представители на НПО и др. Определящо условие на този етап е, всички институционални участници да имат доверие и да се чувстват способни да общуват с поне един от представителите на стартиращия екип, дори ако не са директно представени от него.

Стартиращият екип започва своята работа чрез **събиране на съществуваща информация и инструменти** за описание на основните установени проблеми и изготвяне на анализ.

Въз основа на предварителния анализ, екипът може да **идентифицира някои възможни единици** за управление на ресурсите – район или разрешаването на социални проблеми.

Важен етап в процеса на Ко-мениджмънта е предварително **идентифициране на институционалните участници**. Инициаторите на процеса на Ко-мениджмънт трябва да отделят време и внимание на подходящия избор на необходимите човешки ресурси преди да пристъпят към реализирането му. За да се определят правилно конкретните участници може да се изготви чек лист, в който да се отговори на следните въпроси: "Има ли общности, групи или лица, които действително или потенциално са засегнати от решенията или липсата на устойчиви решения по проблеми, свързани с конкретни ресурси и защита на най-уязвимите групи в обществото?", "Има ли местни асоциации или неправителствени организации, които осъществяват дейности по опазване на екологията, природните ресурси и защита на най-уязвимите групи в обществото?", "Кои са представителите на държавното управление в съответния район?", "Има ли правителствени структури, в чийто прерогатив са управлението на съответните единици или ресурси?", "Има ли институции, към които хората се обръщат, защото имат доверие?".

На следващия етап се преминава към *инициативите за социална комуникация*, които да генерират постоянен поток от информация и диалог между стартиращия екип и институционалните участници, както и между самите институционални участници. В подготвителната фаза на Ко-мениджмънта социалната комуникация насърчава открит дебат и критично разбиране на поставените и установени проблеми.

Друга основната задача на Стартиращия екип е *свързване с идентифицираните до момента потенциални институционални участници* и информирането им за предстоящия процес на съвместно управление и възможностите, които той предлага на всички заинтересовани страни.

За да участват в процеса на преговори, *институционалните участници трябва да бъдат подпомогнати при постигането на вътрешен консенсус* относно ценностите и интересите, към които се стреми процесът на съвместното управление. За някои (напр. държавна или местна власт) това може да изисква малко усилия. За други (напр. ползвателите на ресурси) това може да изисква значителни инвестиции, поне по отношение на времето, и може дори да изисква външна подкрепа.

Въз основа на предварителните решения, свързани с институционалните участници и нивото на съгласие, което трябва да бъде постигнато, екипът предлага *инициране на преговори*, натоварени с културни и политически последици. При такива ситуации "Стартиращият екип" може да поеме проактивна роля в предлагането на *график на срещите*, някои правила и процедури за участие и известна подкрепа за улесняване на преговорите. Институционалните участници могат да обсъдят и променят всичко това, но е важно участник, на който всички страни имат доверие, да поеме инициативата да планира подробно поне първата среща между институционалните участници. Стартиращият екип също така е основният гарант за справедливост и равнопоставеност в целия процес.

С приключването на подготовката за първата среща се преминава към втората на фаза на този модел на процес на ко-мениджмънт.

Фаза на преговорите (Borrini-Fejerabend, G., 1996)

Всички институционални участници получават предварително подготвен дневен ред за първата от поредицата срещи и покана за участие на избран от тях представител. Свикващите могат да бъдат "Стартиращият екип" и/или, ако е подходящо, някои уважавани представители на местните власти и утвърдени личности. Присъствието на фасилитатор е предимство и следва да се обяви предварително. Първата среща между институционалните участници може да започне с въведение от членовете на "Стартиращият екип", които представят работата си до момента. Изисква се прозрачност относно това кой улеснява и подкрепя финансово работата на екипа и защо.

Една или повече срещи могат да бъдат посветени на извеждане на общи интереси и опасения сред всички институционални участници. На такива срещи се насърчава обсъждането на *дефиниране на дългосрочните цели*, свързани с околната среда, ресурсите и условията на живот, които в идеалния случай са готови да осигурят на следващите поколения. На тази основа фасилитаторът помага на участниците да развият *консенсус относно „визия“* за такова желано бъдеще, с конкретни описания и визуализация. Както посочва и Емил Коцев, за да е успешна трансформацията на една група към добре организирана структура, следва целите да бъдат ясно формулирани и да обхващат различни периоди (Kotsev, E. 2008).

Фасилитаторът подпомага институционалните участници в процеса на *анализ на настоящата екологична, социална и икономическа ситуация* и тенденции в контекста, за който става въпрос, както и тяхната значимост и приемливост. Дискусията започва с представяне на кратък доклад на "Стартиращия екип".

Следва *формулиране на компонентите на стратегията*, в които детайлно се извеждат необходимите действия за постигане на напредък в посока реализиране на желаното бъдеще. Така *идентифицираните цели* се трансформират в работни планове, които отговарят на конкретни въпроси като: „Какво точно трябва да се направи?, Кой ще го

направи?, До кога следва да се изпълни?, С какви финансови средства и човешки ресурси?, С какви конкретни цели?, Какви индикатори ще се използват за измерване на напредъка?“.

Краят на процеса по преговори се отбелязва със среща за представяне на резултатите пред съответната общност или общественост. Срещата се провежда в присъствието на органи с по-широки правомощия от тези, които са участвали в преговорите. **Институционалните участници преразглеждат общата визия** за желаното бъдеще, компонентите на стратегията, предназначена да премине от настоящата ситуация към общата визия, плановете за съвместно управление на ресурсите, споразуменията, създадени за всеки компонент на стратегията и процедурите и правилата, разработени да придружават изпълнението.

Фаза на учене чрез действие (Borrini-Fejerabend, G., 1996).

Възможно най-скоро след публичното представяне се преминава към **реално изпълнение на плановете за съвместно управление** на ресурсите и споразуменията, които ги допълват като част от същата стратегия. Процедурите и правилата, договорени от всички институционални участници, също прилагат. Това позволява на партньорите да се възползват от импулса на фазата на преговорите. **Комитет и/или конкретно лице носи отговорност за всеки компонент на стратегията, плана за съвместно управление или основната дейност**, като се отчита пред институционалните участници (и/или на организациите, създадени от тях) относно текущия напредък. Спазването на плановете, споразуменията и правилата е от съществено значение за ефективността на целия процес на съвместно управление.

В хода на изпълнение на дейностите могат да се появят различни тълкувания на плановете и споразуменията за съвместно управление. За по-официалните споразумения договорното право и законодателството в конкретната област се предоставят и някои основни справки. За по-малко формалните споразумения е важно да се предвиди предварително кой ще съдейства на страните при изясняване на правата и отговорностите и посредничество в случай на конфликти. В този смисъл принцип, който задължително **следва да се съблюдава е „отговорност“**.

По време на изпълнението на предварително фиксирани периоди от време се провеждат **срещи за оценка на резултатите от плановете и споразуменията** за съвместно управление. При осъществяване на особено важни дейности, високи финансови и човешки ангажименти, оценката е както вътрешна, така и външна/независима, а резултатите от тези оценки задължително се съпоставят и анализират паралелно.

Пилотен модел на УНИЦЕФ за планиране с участие

През 2009 г. УНИЦЕФ апробира модел на областно планиране на социалните услуги с участието на всички заинтересовани страни в три пилотни области – Русе, Видин и Перник. В резултат са разработени цялостни Областни стратегии за развитие на социалните услуги и мерките за социално включване в тези области, които са гласувани от Областните съвети за развитие в Русе (декември 2009), Видин и Перник (през март 2010).

Както предварително е заложено в проектите за областно планиране, в процеса на работата на УНИЦЕФ в пилотните области се формира модел на планиране с участие – с разработена и апробирана методика, подходи и инструменти, подходящи за прилагане в други области в страната, а добрите практики – за мултиплициране в национален обхват. На основата на успешните резултати от планирането в пилотните области е постигната договореност с Министерството на труда и социалната политика (МТСП), Агенцията за социално подпомагане (АСП), УНИЦЕФ да окаже подкрепа на областните администрации и общините в процеса на планиране на социалните услуги в национален мащаб. На трите пилотни области, в които стратегиите вече са приети, се разчита да споделят своя опит с останалите 25 непилотни области, за които това предизвикателство предстои. ([http://www.oldsite.unicef.bg/assets/PDFs/Handbook OK all final final.pdf](http://www.oldsite.unicef.bg/assets/PDFs/Handbook_OK_all_final_final.pdf))

Този модел гарантира реалното включване на всички заинтересовани страни, при което планирането на областно ниво се прави „отдолу – нагоре”, вместо „отгоре – надолу”, както е обичайната практика до този момент.

В НАРЪЧНИКА за областно планиране на социалните услуги с участието на всички заинтересовани страни се посочва, че:

Прилагането на този подход осигурява съществени предимства на модела на планиране с участието на всички заинтересовани страни в процеса (http://www.oldsite.unicef.bg/assets/PDFs/Handbook_OK_all_final_final.pdf):

- **адекватност** – съответствие на стратегията както на конкретните потребности и възможности на съответната област и на общините в нея, така и на вижданията /оачкванията на заинтересованите страни;
- **усещане за принадлежност** – припознаване на стратегията като собствен продукт и осмисляне/приемане на отговорността за изпълнението ѝ на всички нива, които са ангажирани в изпълнението;
- **пълнота и цялостност** – обхващане на всички проблеми и потребности на рисковите групи в съответната област/общини и предлагане на взаимнообвързани мерки за интервенция;
- **конкретност и измеримост** – прилагане на ясна вътрешна логика и структурираност на програмната интервенция;
- **съпричастност и разбиране** на избраните приоритети и йерархията на целите в областта и във всяка от общините на територията на областта.

На фиг. 2 са представени подробно етапите и дейностите на пробирания модел на УНИЦЕФ.

Фиг. 2. Пилотен модел на УНИЦЕФ за планиране с участие

В описанието на модела се посочва, че „В процеса на планиране се изисква участието на представители на „всяка община на територията на областта, РДСП, регионалния инспекторат по образованието (РИО на МОМН), Районния център по здравеопазване (РЦЗ), Регионалната служба за заетост (РСЗ), юридически лица с нестопанска цел, работещи в областта на социалните услуги и други заинтересовани органи, лица и организации, имащи отношение към развитието на социалните услуги“. Анализът на ситуацията се разработва от съответните общини с участието на дирекциите „Социално подпомагане“ и обществените съвети и се приема от общинския съвет по предложение на кмета на общината“. От тук следва да се заключи. Че участието на всички заинтересовани страни е заложено и гарантирано в пробирания модел на участие. Включването е определящ фактор за осигуряване на широка обсега на перспективи, знания и опит, което може да допринесе за по-добро планиране и постигане на устойчиви резултати. Апробираният модел се стреми да гарантира участието на всички заинтересовани страни и да създаде равнопоставени възможности за изразяване на мнения, споделяне на знания и участие в процеса на планиране и вземане на решения.

В самото начало на процеса на планиране се правят първите анонси към широкия кръг от заинтересовани страни. При стартирането се предвижда координационно-информационна среща на областния управител с кметовете и представители на общинските съвети, която да спомогне за осигуряване на ангажираността на общините в процеса на планиране. В Дневния ред на тези срещи е предвидено кратко представяне на целите, задачите и механизма на областното планиране и уточнение на организацията на съвместната работа. Представят се: **оперативният екип** с неговите функции и задачи; определя се на общински координатор от страна на всяка общинска администрация; обсъждат се неговите задачи по отношение на оперативната организация и съдържанието на планирането на социалните услуги на територията на съответната община.

(http://www.oldsite.unicef.bg/assets/PDFs/Handbook_OK_all_final_final.pdf)

При **провеждане на срещите на областно и общинско ниво** оперативните екипи акцентират върху това участници да използват влиянието и авторитета си за привличане на нови, за да се включат и нови участници в работните групи с цел споделяне на мнение, обратна връзка и принос към разработването на стратегията. В съвместната работа имат своя роля, както сформираният екип, така и неформални работни групи. (http://www.oldsite.unicef.bg/assets/PDFs/Handbook_OK_all_final_final.pdf). Това позволява на различните заинтересовани страни да се ангажират активно в процеса на планиране и да споделят своите знания, опит и перспективи.

„Областният управител и РДСП формират **областен оперативен екип**, който поема ролята на организатор и фасилитатор на процеса на планиране във всяка област. Областният оперативен екип включва поне 4-6 души: задължително експерти от областна управа и РДСП, както и – в зависимост от конкретните възможности в дадената област – представители на общината областен център, на държавна структура от свързаните сектори и/или на НПО, което работи на местно ниво за социално включване на уязвими общности и групи“ (http://www.oldsite.unicef.bg/assets/PDFs/Handbook_OK_all_final_final.pdf). Във формирането на оперативния екип прави впечатление, че основните участници са от държавните и местните им органи, общината, като представител на гражданските организации е само препоръчително.

В рамките на голямата областна работна група се **обособяват временни работни групи** на териториален и тематичен принцип с конкретни задачи по планирането. В териториалните работни групи по общини участват представители на общинска администрация, ДСП (особено експертите от отделите “Социална закрила”, които „отговарят“ за дадената община), налични и потенциални доставчици на социални услуги, местни граждански организации, читалища и други заинтересовани страни от свързаните сектори – образование, здравеопазване, заетост, представители на местния бизнес. Чрез тези групи общините участват в целия процес от самото начало – от анализа на ситуацията и оценката на потребностите на рисковите групи, до идентифицирането на нуждите от

социални услуги и включването им в областната стратегия (http://www.oldsite.unicef.bg/assets/PDFs/Handbook_OK_all_final_final.pdf).

Предложенията и резултатите от работата на всички териториални и тематични групи се обобщават на областно ниво от оперативните екипи. **Обобщението се дискутира от всички участници.** http://www.oldsite.unicef.bg/assets/PDFs/Handbook_OK_all_final_final.pdf) Благодарение на тези обсъждания се създава възможност за обмен на мнения и идеи между различните страни, което води до формиране на общи решения за социалните услуги както на местно, така и на областно ниво. По този начин се осигурява съответствие и съгласуваност между различните общини и области в рамките на страната, а това е основа за изграждане на цялостен и координиран подход към планирането на социалните услуги.

Този модел на съвместно планиране и вземане на решения укрепва доверието, откритостта и прозрачността в процеса, като в същото време гарантира, че мнението и гледната точка на всички заинтересовани страни се чува и взема предвид.

Ключова предпоставка за реалното включване в планирането е **вътрешната мотивация на заинтересованите страни**. Основна роля при провокирането и поддържането на тази мотивация имат областния оперативен екип и общинските координатори (http://www.oldsite.unicef.bg/assets/PDFs/Handbook_OK_all_final_final.pdf), които използват следните инструменти:

- *Създаване на вдъхновяваща визия*, чрез отразяване на ползите и значимостта за общността и стимулиране към активна ангажираност.
- *Поддържане на двустранна комуникация*, посредством отговор на всяко мнение, въпрос и предложение на участниците, гарантиращи обратна връзка и подкрепа техния принос.
- *Установяване на ясни, релевантни и конкретни цели*, съответстващи на усилията на отделните участниците.
- *Признаване и подкрепа на приноса и усилията на участниците*, поощрявайки техните идеи, постижения, участие и предоставяйки им необходимите ресурси и обучение.
- *Създаване на възможности за участие и влияние*, давайки гаранции на всеки участник, че има възможност да споделя своите мнения, ще бъде чул и ще се отчете мнението му при формулирането на решенията.

Мотивираността на участниците води до повишаване на ангажираността и склонност към активно споделяне на идеи и съвместна работа с другите за постигане на общи цели.

Консултирането на планираните услуги с техните потребители (в конкретния случай- деца и семейства в риск, представители на уязвими общности и групи) е от ключово значение за планирането на адекватни услуги, отговарящи на техните реални потребности.

Личното мнение на самите потребители, относно дейността в услугите, не бива да се пропуска, тъй като те са преки участници във всички процеси, свързани с подобряване на качеството на живот и развитие на дадени умения, благодарение на които ще постигнат определено ниво на автономност по отношение на задоволяване на ежедневните потребности (Kirov, E., E. Bratova 2022).

Иновативен момент, който се явява и най-сериозна бариера тук е детското участие в консултирането на онези компоненти от стратегията, които пряко засягат децата и детското развитие, включително поради законовите ограничения при провеждане на интервюта и други форми на допитване до децата. (http://www.oldsite.unicef.bg/assets/PDFs/Handbook_OK_all_final_final.pdf) Изисква се наличие на достатъчни ресурси и капацитет за провеждане на консултациите с децата, тъй като те са предхождани от: специализирани обучения и подготовка на персонала, осигуряване на подходящи материална база, допълнително време и финансиране.

Въпреки тези предизвикателства, детското участие е от изключителна важност за адекватното планиране и вземане на решения, които отговарят на техните потребностите и осигуряват развитието им.

Документирането на резултатите е от особено значение за следващите стъпки в процеса на планиране. По този начин се валидира участието на отделните заинтересовани

страни през целия процес до финализиране на стратегията, а в случаи на сблъсък на интереси или при затруднено взаимодействие между различни институции може обоснове със съгласието, постигнато на предходен етап по някои спорни въпроси. При такива ситуации акцентът се поставя върху факта, че всички участници в срещите и дискусиите са били равнопоставени и постигнатото съгласие или взетите решения са резултат от участието на всички (http://www.oldsite.unicef.bg/assets/PDFs/Handbook_OK_all_final_final.pdf).

Документирането на резултатите осигурява прозрачност и отчетност в процеса на планиране, както и предоставя ценен опит бъдещи съвместни процеси на планиране. Това позволява на всички заинтересовани страни да имат достъп до информацията и да проследят взетите решения, основните аргументи, които ги подкрепят и постигнатия прогрес. Прозрачността и отчетността са важни за доверието и легитимността на планирането. Документирането на резултатите предоставя ценен опит за последващо планиране и изграждане на капацитет в бъдеще.

Интегрирането на успешния модел на планиране с участие носи множество ползи и подобрения в процеса на управление, осигурявайки равнопоставеност и гласност в процеса на вземане на решения. Чрез по-доброто разбиране на комплексността на проблемите се помага за активиране и укрепване на местните общности, стимулира се интегрирането на гражданите и организациите в процеса на вземане на решения, като ги прави активни участници в определянето на бъдещето в посока постигане на устойчиви резултати. Приложението на модела на планиране позволява мултиплициране на добрите практики и опит.

При анализа на двата модела на съвместно управление, могат да бъдат изведени следните общи черти между тях:

1. Реално включване на всички заинтересовани страни в анализа на ситуацията и в процеса на стратегическо планиране. Особено важно предимство на планирането с широко участие е, че този подход позволява да се намери пресечната точка между интересите на държавно ниво и интересите на местните общности, така че да се осмисли общият интерес от съвместната работа за разрешаване на проблеми на уязвимите групи.
2. Създава се форум за преговори, в който се въвеждат основни правила, осигуряващи рамка на поведение за заинтересованите участници да се срещнат и да обсъдят въпросите заедно. Приемат се основни правила за поведение и комуникация, които се прилагат по време на преговорите. Целта е да се осигури продуктивно обсъждане, като се предотвратят конфликти и дискриминация. Създаването на такъв форум особено сега е улеснен от факта, че голям брой напълно различни в културен и икономически аспект групи хора имат достъп до нововъзникващи технологии, мрежи и популярни видове цифрови иновации за бизнес, социални, образователни или изследователски взаимодействия. Тази технологичната глобализация успешно свързва както отделните хора, така и организациите, пазарите, правителствата и държавите и може да сведе до минимум разходите за организиране и провеждане на срещите (Antonova, D. et al 2021).
3. Картографиране на ресурсите, което включва идентифициране на съществуващите ресурси в общността, както от държавни и местни органи на управление, така и от неправителствени организации, последвано от оценка на тяхната адекватност за посрещане на установените нужди.
4. Предоставяне на възможност за участие на потребителите в процеса на планиране и отчитане на нагласите и мнението на целевите групи. В резултат, на което държавните и местните органи осъзнават, че когато потребителите получат повече отговорности, свързани с управлението на все по-ограничаващите се местни ресурси, ще станат по-отговорни. Прякото участие на хората в решения за управлението на ресурси се възприема като една изключително добра форма на управление. (Berkes, F., 2009)

5. Кръгът на включените заинтересовани страни остава отворен за привличане на нови участници на всеки етап от планирането. И при двата модела особено внимание се обръща на възможността и необходимостта за привличане на нови участници, които са готови да споделят мнение, обратна връзка и да допринесат за разработването на споразумения.
6. Планирането се извършва „отдолу – нагоре“. Включването на местните общности и ползвателите на ресурси и услуги, предполага по-голяма прозрачност, отчетност и приобщаване в процесите на вземане на решения, което подпомага процеса на изграждането на доверие.
7. Формиране на оперативен екип/стартиращ екип; Важно условие е, всички институционални участници да имат доверие и да се чувстват способни да общуват с поне един човек в оперативния/стартиращ екип, дори ако не се чувстват представени от него.
8. В процеса на планиране се прави задълбочен преглед на съществуващите стратегически документи. Включването на този преглед е важен компонент в процеса на планиране. Тази стъпка гарантира, че усилията за планиране са изградени върху основата на предишни стратегии, политики и рамки, които са разработени от съответните заинтересовани страни. Съществуващите стратегически документи предоставят ценна информация за контекста, приоритетите и предизвикателствата, които са идентифицирани преди това. По този начин се помага на планиращите да разберат историческата перспектива, текущото състояние и всички предприети инициативи, като по този начин се гарантира приемствеността в процесите.
9. Предварително идентифициране на институционалните участници. С помощта на предварително изготвен чек лист (Feuerabend et al, 2000).
10. Договаряне на всеки компонент, включен в плановете и стратегиите за съвместно управление

Независимо от големия брой общи черти между двата модела се откриват и някои различия, които са представени в табл. 1.

Табл. 1. Различия между „Процес на съвместно управление по модела на Feuerabend и екип“ и „Пилотен модел на УНИЦЕФ за планиране с участие

МОДЕЛ НА FEUERABEND И ЕКИП	АДАПТИРАН МОДЕЛ НА УНИЦЕФ
Моделът включва три фази	Моделът включва четири фази
По-детайлно описани отделните етапи	По-структурирано представени отделните етапи
Децентрализиран подход при определяне на стартиращия екип	Централизиран подход при определяне на оперативния екип
Подробно разписан алгоритъм и включени в първата фаза дейности по организиране на целия процес по съвместно управление	Дейности от подготвителната дейност са подробно разписани, но не са включени, като отделни дейности
Включен процес на мониторинг на ефективността на споразуменията	Липсва процес на мониторинг
Липсва сформиране на екипи и работни групи в голямата група	Изрично е посочено формирането на екипи и работни групи в голямата група

ИЗВОДИ

Процесът на Ко-мениджмънта се фокусира върху разпознаването, признаването и включването на различни участници, интереси, грижи и ценности, които съществуват във всяко общество по отношение на почти всяка тема.

На тази база могат да бъдат изведени следните изводи:

- Всеки модел на съвместно управление предоставя широки насоки, методи, инструменти, концепции и идеи за процеса. Затова всеки модел следва да бъде адаптиран към конкретните ситуации и проблеми за решаване.
- В основата на процеса на съвместното управление са заложили дейности, които са базирани на институционално изграждане на доверие и развитие на социален капитал на участниците и са насочени към постигането на: социална справедливост и устойчивост на постигнатите резултати.
- Всеки модел на съвместно управление стимулира на гражданското общество да поема все по-важни роли и отговорности, свързани с управлението на местните ресурси.
- Всеки модел на съвместно управление се стреми към прозрачност и справедливост при управлението на ресурсите. Моделите за съвместно управление подчертават значението на прозрачността в процесите на вземане на решения, обмена на информация и отчетността.
- В процеса на Ко-мениджмънта решенията се вземат, след като преди това се генерират и обсъждат различни алтернативи. Чрез включването на заинтересованите страни в създаването и обсъждането на алтернативите процесът на съвместно управление се възползва от експертния опит и местните познания на пряко засегнатите от решенията. Той насърчава прозрачността, ангажираността и чувството за споделена отговорност сред заинтересованите страни, което в крайна сметка води до по-ефективни и устойчиви резултати.
- Важен етап е мониторингът, който включва събиране и анализиране на данни с цел информиране при вземането на решения, наблюдение на напредъка и оценка на въздействието на интервенциите в конкретната област на приложение.

REFERENCES

Antonova, D., S. Kunev, N. Venelinova, I. Kostadinova (2021). Data Management Conceptual Algorithm of Transnational Digital Scientific Infrastructure as an Answer to the Globalization Challenges 20th International Scientific Conference Globalization and Its Socio-Economic Consequences University of Zilina, Faculty of Operation and Economics of Transport and Communications, Department of Econo, , 1-9, doi: 10.1051/shsconf/20219205002

Berkes, F., (2009), Evolution of co-management: Role of knowledge generation, bridging organizations and social learning, *Journal of Environmental Management*, vol. 90, 1692-1702

Berkes, F. (ed.), *Common Property Resources*, Belhaven Press, London, 1988.

Berkes, F., P. George and R. J. Preston, "Co-management", *Alternatives*, 18, 2:12-18, 1991

Borrini-Feyerabend, G., *Collaborative Management of Protected Areas: Tailoring the Approach to the Context*, IUCN, Gland (Switzerland), 1996. Available also in French, Spanish and Portuguese from the IUCN SocialPolicy Group. <http://www.iucn.org/themes/spg/Tailor/index.htm>

Feyerabend G. B., T. Farvar, J. Cl. Nguingui, V. Ndangang, (2000) Co-management of natural resources: organising, negotiating and learning-by-doing, Available at: https://www.researchgate.net/publication/327039413_Comanagement_of_natural_resources_organising_negotiating_and_learning-by-doing, (Accessed on 04.05.2023)

Kirov, E., E. Bratoeva (2022), Survey of the degree of satisfaction with the provided social service among people with intellectual disabilities, *proceedings of University of Ruse-2022, volume 61, book 5.3, 13-18*

Kotsev, E. (2021) "Followership Resilience in Administrative Structures: A New Perspective" *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, Special 37-53

Kotsev, E. (2008). Effective techniques for integrating individuals and groups into the organization, *Biznes posoki*, 2 (*Оригинално заглавие: Коцев, Е. (2008). Ефективни техники за интегриране на индивиди и групи в организацията Бизнес посоки БСУ, 2.*)

Pavlov, D., Boneva, M. (2020). Research on the Attitudes Towards Education in Crisis Management in Era of Digital Economy *PROCEEDINGS OF UNIVERSITY OF RUSE - 2020*, volume 59, book 5.1, , 140-146

Plummer, R., and D. Armitage. 2007. A resilience-based framework for evaluating adaptive co-management: linking ecology, economics and society in a complex world. *Ecological Economics* 61(1):62-74.

Plummer, R., FitzGibbon, J., (2007). Connecting adaptive co-management, social learning, and social capital through theory and practice. In: Armitage, D., Berkes, F., Doubleday, N. (Eds.), *Adaptive Co-Management*. University of British Columbia Press, Vancouver, pp. 38–61.

Schackleton, S.B., Campbell, B., Wollenberg, E., Edmunds, D., 2002. Devolution and community-based natural resource management: Creating space for local people to participate and benefit?, *Natural Resource Perspectives* 76, London: Overseas Development Institute, Available at: <https://www.files.ethz.ch/isn/91369/NRP76.pdf>, (Accessed on 21.03.2023)

Seid-Green Ya'el, (2014), *Defining Co-management: Levels of Collaboration in Fisheries Management*, University of Washington

Sechkova, R., V. Bogdanova, A. Popova, M. Harizanova, A. Yankabankova, P. Gaye, P. Todorov, M. Venkov. 2011. A guide for district planning of social services involving all stakeholders (*Оригинално заглавие: Сечкова, Р., В. Богданова, А. Попова, М. Харизанова, А. Янкабакова, П. Гей, П. Тодоров, М. Венков, 2011, Наръчник за областно планиране на социалните услуги с участие на всички заинтересовани страни.*) http://www.oldsite.unicef.bg/assets/PDFs/Handbook_OK_all_final_final.pdf

Singleton, S., 1998. *Constructing Cooperation: the Evolution of Institutions of Comanagement*. University of Michigan Press, Ann Arbor.

THU-2G404-SSS-EM-14

SOME CONTEMPORARY VIEWS OF CONTROLLING²⁷

Assist. Prof. Antoaneta Angelova-Stanimirova, PhD

Department Financial Control,

University of National and World Economy

Tel.: +359 877 309 637

E-mail: a.angelova@unwe.bg

***Abstract:** This report aims to explore and systematize some other views on controlling. Controlling is the function that must ensure the correct implementation of organizational goals and the correct distribution of resources in the organization. The report solves two tasks: to clarify the essence of the concept of "controlling" and to systematize its features based on the historical views on controlling. The research toolkit of the report includes methods of synthesis and analysis. The report results show that controlling is the tool management guarantees to achieve the organization's goals. In this sense, it is a meta-function of management.*

***Keywords:** Control, Management Control, Controlling*

ВЪВЕДЕНИЕ

Компаниите постоянно търсят конкурентни предимства в настоящата динамична бизнес среда. Ръководителите разработват стратегии и планове, за които трябва да се уверят, че ще се изпълнят. Те трябва да упражняват контрол (Dombashov, 2023) върху поведението и дейността на служителите, а именно дали служителите действат правилно, последователно и изпълняват задълженията си. Контролингът (Benowitz, 2021) по своята същност е функция, при която ръководителите установяват и въвеждат стандарти за изпълнение, свързани с персонала, процесите и ресурсите на компанията. Той е функцията, която осигурява правилното разпределение на ресурсите в организацията.

Настоящият доклад има за цел да проучи и систематизира някои съвременни възгледи за контролинга.

Докладът има основни две задачи, изведени в контекста на съвременните възгледи за контролинг: 1) да изясни същността на понятието "контролинг" и 2) да систематизира неговите особености.

Изследователският инструментариум на доклада включва методите на синтез и анализ.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Същност на контролинга

В книгата си „Управление: теория и практика“ Ernest Dale (1983) представя понятието „контролинг“ и го дефинира като управленска дейност за осигуряване на постигането на целите на компанията.

Колективът на Plunkett (2012) определя контролинга като функцията, която завършва цикъла на управление. С други думи, това е механизмът за управление, който свързва всички задачи по организиране, управление на персонала, планиране и ръководене. Основните цели,

²⁷ Докладът е представен на студентската научна сесия на 18.05.2023 г. в секция „Икономика и мениджмънт“ с оригинално заглавие на български език: НЯКОИ СЪВРЕМЕННИ ВЪЗГЛЕДИ ЗА КОНТРОЛИНГА.

задачи и показатели, т. нар. контроли, се определят в процеса на планиране. Singh (2022) твърди, че ръководителите използват процеса на контролинг, за да установят реалистичните критерии за задачите, които трябва да бъдат изпълнени в една компания. Чрез сравнение на фактическото представяне със зададените критерии, те установяват възникналите разлики и ги анализират.

Според Robbins и Coulter (2017) контролингът е процес на наблюдение, оценка и подобряване на представянето на служителите. При правилното реализиране на контролинга е необходимо да се направят последователни етапи на създаване на стандарт, проучване и наблюдение, измерване, сравнение на действителното изпълнение с очаквания стандарт и реализиране на обратна връзка. Ефективният контролинг гарантира, че задачите се изпълняват по начин, който допринася за постигането на целите.

Sujan (2021) определя контролингът като ключ към управлението за изпълнение на управленския план. Schermerhorn и Bach (2020) допълват как контролингът е свързан с останалите управленски функции. Планирането задава задачите, организирането настройва служителите и ресурсите за работа, вдъхновява служителите да дадат всичко от себе си, а контролът гарантира, че правилните неща се случват по правилния начин и в точното време. Контролингът помага за възстановяване на реда, когато нещо се обърка.

С други думи, може да се направи заключението, че контролингът проверява дали всичко в компанията се случва в съответствие с приетите планове, издадените инструкции и установените принципи. Освен това контролингът измерва отклонението на действителното изпълнение от стандартното, открива причините за тези отклонения и препоръчва коригиращи действия. Следователно това е инструментът, чрез който ръководството гарантира, че организационните ресурси са ефективно и ефикасно използвани с цел постигане на целите на организацията.

Характеристики на контролинга

Naque (2023) посочва, че предимствата на контролинга са насочени към: постигане на организационните цели, преценка на организационните стандарти, по-висока ефективност, опростяване на надзора, ефективно делегиране на правомощия, ефективност на разходите, по-добро планиране, ефективност при използване на ресурсите, повишаване мотивацията на служителите, подобряване на представянето на служителите, минимизиране на разходите и загубите. С други думи, авторът посочва, че контролингът е в основата на управлението на организацията, тъй като включва дейностите по измерване и оценяване на ефективността, определяне на корективни мерки и е насочен към премахване на несъответствията между реализираните резултати и установените стандарти в организацията.

Според Nageshwar Das (2019) контролингът има следните дейности: реализиране на корекции в организационните операции, проверка на организационните политики, вменяване на отговорности на мениджърите, психологическо въздействие върху служителите при проследяване на резултатите им, осигуряване на ефикасност и ефикасност в организацията. Този автор представя контролинга в различни систематични роли, които изискват от организацията да осигури нормално протичане на процеса по контролинг, така че да може да реализира своята дейност. Този процес включва осигуряване на ресурси под формата на служители, системи за управленски контрол и възможности за реализиране на пълния инструментариум.

Mahesh (2023) представя своето виждане за характеристиките, които описват контролинга по следния начин: функция на управлението, която осигурява баланс между планираното и желаното състояние, необходим на всяко ниво в организацията, ориентиран

към постигане на организационните цели, непрекъснат процес, адаптивен към нестабилната външна среда, ориентиран към бъдещето, незаменим при реализирането на планиране, насочен към осъществяване на коригиращи действия. Satyendra (2015) обобщава характеристиките на контролинга по сходен начин: основна функция в процеса на управление, тясно свързан с планирането, непрекъснат процес, вграден във всяко ниво на организационна йерархия, инструмент за постигане на организационните цели и насочен към бъдещето. Разгледаните автори представят характеристиките на контролинга като функции и компоненти от разгледаните в предходния параграф дефиниции.

Представените по-горе мнения относно характеристиките на контролинга дават основание да се направи заключението, че контролингът е основна управленска функция, която осигурява реализирането на организационните цели чрез дейностите по измерване и оценяване на ефективността и ефектността на организацията. Освен това, контролингът е насочен към коригиране на дейностите и политиките в организацията с цел преодоляване на несъответствията между реализираните резултати и установените стандарти чрез коригиращи действия. В допълнение, цитираните източници ясно подчертават ориентацията към бъдещето на организацията чрез добро прогнозиране и планиране, което очертава контролинга като мета управленска функция.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящият доклад проучва и систематизира някои съвременни възгледи за контролинга. Осъществен е преглед на възгледите за понятието „контролинг“ и са представени неговите особености. Резултатите от прегледа дават основание да се направи заключението, че контролингът проверява дали всичко в компанията се случва в съответствие с приетите планове, издадените инструкции и установените принципи и препоръчва коригиращи действия. Следователно това е инструментът, чрез който ръководството си гарантира, че организационните ресурси са ефективно и ефикасно използвани с цел постигане на целите на организацията. Цитираните източници подчертават и друга важна съвременна характеристика на понятието „контролинг“, а именно неговата ориентация към бъдещето на организацията чрез добро прогнозиране и планиране, което превръща контролинга в мета управленска функция.

REFERENCES

- Benowitz, E. (2021). *Cliffs Quick Review. Principles of management*
- Dale, E. (1969). *Management: Theory and Practice* Hardcover – Import, 69, URL: https://books.google.bg/books?id=PtVlhyg3_0EC&printsec=frontcover&hl=bg&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Accessed 25.04.2023)
- Das, N. (2019). What is the Importance of Controlling? with their Steps, URL: <https://www.ilearnlot.com/importance-of-controlling-with-their-steps/59643/> (Accessed 25.04.2023)
- Dombashov, R. (2023). Overview of the Concepts and Approaches for Budget Planning in Enterprises in the Bulgarian Scientific Literature. Conference: 41th International Scientific Conference – the Teacher of the Future In: *KNOWLEDGE - International Journal*, 58(1), 55–60At: Budva, Montenegro. (**Оригинално заглавие:** Домбашов, Р. 2023. Преглед на концепциите и инструментариума за бюджетно планиране на предприятието в българската научна

лумепамыпа. Conference: 41th International Scientific Conference – the Teacher of the Future In: KNOWLEDGE - International Journal, 58(1), 55–60At: Budva, Montenegro)

Haque, F. (2023). Importance of Controlling in Business, URL: <https://www.thestrategywatch.com/importance-controlling-business/> (Accessed 25.04.2023)

Mahesh (2023). 9 Characteristics of Controlling Function of Management [Explained], URL: <https://bokastutor.com/characteristics-of-controlling/> (Accessed 25.04.2023)

Plunkett, W. R., Allen, G. S., Attner, R. F. (2012). *Management: Meeting and Exceeding Customer Expectations*, Tenth Edition

Robbins, S. P., Coulter, M. (2017). *Management, Publisher: Pearson*, Edition 14

Satyendra, (2015). Controlling – A Management Function, URL: <https://www.ispatguru.com/controlling-a-management-function/> (Accessed 25.04.2023)

Schermerhorn, J. R., Bachrach, D.G. (2020). *Exploring Management*, Publisher: Wiley, Edition 7

Singh, D. (2022). Controlling: Meaning, Definition, Importance, Process, Characteristics, Elements, URL: https://getuplearn.com/blog/what-is-controlling/?expand_article=1 (Accessed 25.04.2023)

Sujan (2021). What is Controlling? Meaning, Definition, Features, Types (Explained), URL: <https://tyonote.com/controlling/> (Accessed 25.04.2023)

THU-2G404-SSS-EM-15

NEED FOR IMPLEMENTATION OF MANAGEMENT CONTROL SYSTEMS IN SMALL COMPANIES²⁸

Assist. Prof. Antoaneta Angelova-Stanimirova, PhD

Department Financial Control,

University of National and World Economy

Tel.: +359 877 309 637

E-mail: a.angelova@unwe.bg

***Abstract:** To achieve competitive advantages in today's dynamic and complicated business environment require a detailed understanding of the variables to achieve competitive advantages. The purpose of this paper is to investigate whether small businesses need to adopt management control systems. The purpose of the paper is to analyze the nature of management control systems and the need of such systems in small businesses. The report's findings support the assertion that small businesses employ management control systems less often, which lessens their ability to compete and their prospects for accurate forecasting.*

***Keywords:** Control, Management Control Systems, Management Control*

ВЪВЕДЕНИЕ

Сложността и динамиката на днешния бизнес свят изискват подробно разбиране на променливите и аспектите на компаниите, за да се постигнат конкурентни предимства. Ако системите за управленски контрол са правилно създадени и организирани, те са решаващи за вземането на решения и могат да се разглеждат като трайно конкурентно предимство (Barney, 1991). Независимо от размера на компанията, системите за управленски контрол трябва да включват инструменти като финансово планиране, отчитане на разходите (Dombashov, 2022), икономически анализ и финансова диагностика. Решенията, взети от ръководството, трябва да се основават на обективни факти, които могат да бъдат постигнати, само ако компанията използва множеството икономически инструменти. Редица проучвания показват, че малките компании не използват системите за управленски контрол в пълния им потенциал, както и че размерът на компанията има значение за интегрирането и използването на системи за управленски контрол. (Helsen et al., 2016; Kotey, 2005; Laitinen, 2008; Senflehner et. al., 2015; Quinco et. al., 2022)

Целта на настоящия доклад е да проучи необходимостта от използване на системи за управленски контрол в малки компании.

Задачите на доклада са две:

- да се представи същността на системите за управленски контрол;
- да се анализира необходимостта от системи за управленски контрол в малки компании.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Системи за управленски контрол

Според Tiessen и Waterhouse (1983) ефикасността на управлението разчита на технологията и околната среда. В основата на становището им е идеята, че успехът на една компания зависи от координацията на няколко организационни компонента в определена бизнес среда. Според Chenhall (2003), системите за управленски контрол трябва да подпомагат мениджърите при постигането на организационни цели. Основни елементи,

²⁸Докладът е представен на студентската научна сесия на 18.05.2023 г. в секция Икономика и мениджмънт с оригинално заглавие на български език: НЕОБХОДИМОСТ ОТ ПРИЛОЖЕНИЕ НА СИСТЕМИ ЗА УПРАВЛЕНСКИ КОНТРОЛ В МАЛКИ КОМПАНИИ.

които влияят върху функционирането на системите за управленски контрол, са външната среда, технологии, организационен мащаб, организационна стратегия и организационна структура. Системите за управленски контрол трябва да бъдат усъвършенствани, което ги определя като възможност за осигуряване на лидерство чрез правилно управление на информацията за планиране, наблюдение и вземане на решения, както и за производство и повишаване на стойността. Колективът на Horngreen, Datar и Foster (2006) дефинира системите за управленски контрол като инструмент за подпомагане и координиране на процесите за планиране и контрол в компанията.

Системите за управленски контрол са в основата на подобряване представянето на компанията. Според Charman (1997) диагностиката е неефективна, когато предпочитанията на ръководството са нестабилни или когато целите не могат да бъдат количествено описани. Adler и Chen (2011) подкрепят твърдението като доказват, че системите за управленски контрол насърчават формулирането на целите и тяхната комуникация, намаляват двусмислието и повишават ефективността чрез подобряване на координираните действия към очакваните резултати. От друга страна, системите за управленски контрол подобряват ефективността на екипите, търсещи отговори на трудности, чрез прилагане на оценката на практиката и повишаването на ефективността при намиране на решения на предизвикателствата, свързани с изпълнението на задачи (McGrath, 2001).

Според Dávila (2000), използването на системите за управленски контрол е благоприятно свързано с иновациите и бизнес резултатите. Bisbe и Otley (2004) откриват, че колкото повече се използват системите за управленски контрол, толкова по-голямо е въздействието на иновациите върху представянето на малки и средни предприятия. Adler, Everett и Waldron (2000) установяват, че системите за управленски контрол имат благоприятен ефект върху производителността на продукта. В допълнение Garengo и Bititci (2007) са провели изследване за основните условия променливи, които влияят на внедряването и използването на показатели за ефективността в системите за управленски контрол.

Във връзка с представените дефиниции на системите за управленски контрол, авторът прави следните по-важни изводи: 1) Системите за управленски контрол трябва да включват организационните стратегии и цели, които могат да бъдат количествено измерени. 2) Системите за управленски контрол трябва да събират и представят информация, за да може мениджърите в компанията да вземат информирани и коректни управленски решения. 3) Системите за управленски контрол трябва да се използват в процесите на планиране и контрол. 4) Системите за управленски контрол трябва да съдържат показатели и за външната среда, технологии, мащаб. 5) Системите за управленски контрол, ако са ефективни, трябва да развиват иновациите и да са ориентирани към бизнес резултатите.

Системи за управленски контрол в малки компании

Реализирането на управленския контрол в малки компании, обикновено протича неформално, тъй като служителите са малко на брой. В българската практика малките компании по-често са от семеен тип, при които фокусът при подбор на служителите не е съсредоточен върху реализирането на финансови цели, а по-скоро се използват членове на семейството. Често доверието към семейството се пренася и вътре в компанията, което има изцяло субективен характер и на заден план остават количествените метрики на управленския контрол.

Според колективът на Hopper, Tsamenyi, Uddin и Wickramasinghe (2009), семейните компании виждат приемането на неформални и произволни управленски контроли. За да създадат комфортна среда за споделяне на културата и ценностите на семейството, семейните компании често използват неформални комуникационни канали. По този начин, използването на системи за управленски контрол може да изглежда като голяма и нерентабилна инвестиция за собственика на малка компания от семеен тип. Въпреки това, когато управлението на една компания, се основава само на доверие, а не на количествено

измерими показатели, то със сигурност не може да се прогнозира възможности за развитие и за собствениците има пропуснати ползи.

Системите за контрол на управлението могат също да се използват за стратегически решения и при компании от семеен тип (Flamholtz, 1983). Zahra, Hayton и Salvato (2004) доказват благоприятна връзка между системите за управленски контрол на малка компания и предприемачеството, подчертавайки значението на създаване на дългосрочно ориентирана култура. Въпреки това, те също демонстрират как краткосрочното мислене доминира в малки компании. Подобно на това, в изследване на колектива на Almahasneh и др. (2023) констатациите им показват, че собствениците обръщат повече внимание на внедряването на системи за управленски контрол като инструмент за подпомагане на успешните компании с цел разширяване. В това отношение компаниите, които допринасят за развитието на определени инициативи, си осигуряват конкурентно предимство пред съперниците.

В обобщение, данните от цитираните тук емпирични проучвания показват, че малките компании, в частност тези от семеен тип, използват системите за управленски контрол в по-малка степен, което намалява техните конкурентни предимства и възможностите за правилно количествено измеримо прогнозиране. С други думи, за да може компанията да се развие по-бързо и по-добре, е необходимо да се интегрират системите за управленски контрол възможно по-рано при стартиране на бизнес.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящата разработка проучва необходимостта от използване на системите за управленски контрол в малките компании.

Направен е преглед на понятията и значението на системите за управленски контрол, както и на изследвания, свързани с използването на тези системи в малки компании.

Резултатите от прегледа дават основание да се направи заключението, че малките компании, в частност тези от семеен тип, използват системите за управленски контрол в по-малка степен, което намалява техните конкурентни предимства и възможностите за коректно прогнозиране.

С други думи, за да може да се развие по-бързо и по-добре една малка компания, е необходимо да се интегрират системите за управленски контрол възможно по-рано след стартиране на бизнеса.

REFERENCES

Adler, P.S., Chen, C.X. (2011). Combining creativity and control: Understanding individual motivation in large-scale collaborative creativity. *Accounting Organization Society*, 36 (2), 63-85. DOI: 10.1016/j.aos.2011.02.002

Adler, R., Everett, A.M., Waldron, M. (2000). Advanced management accounting techniques in manufacturing: Utilization, benefits, and barriers to implementation. *Accounting Forum*, 24 (2), 131-150. DOI: 10.1111/1467-6303.00032

Almahasneh, Y.A.S., Rahman, M.S.B.A, Omar, K.B., Zulkiffli, S.N.A. (2023). The impact of organizational culture and leadership styles on the performance of public organizations, *Corporate Governance and Organizational Behavior Review*, 7 (1), 158-165. DOI: 10.22495/cgobrv7i1p15

Barney, J.B. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17, 99-120. DOI: 10.1177/014920639101700108

Bisbe, Otley, D. (2004). The effects of the interactive use of management control systems on product innovation. *Accounting, Organizations and Society*, 29(8), 709-737. DOI: 10.1016/j.aos.2003.10.010

Chapman, C.S. (1997). Reflections on a contingent view of accounting. *Accounting Organizations Society*, 22 (2), 189-205. DOI: 10.1016/S0361-3682(97)00001-9

Chenhall, R.H. (2003). Management control system design within its organizational context: Findings from contingency-based research and directions for the future. *Accounting, Organizations and Society*, 28(2-3), 127-168. DOI: 10.1016/S0361-3682(01)00027-7

Dávila, A. (2000). An empirical study on the drivers of management control systems design in new product development. *Accounting, Organizations and Society*, 25 (4-5), 383-410. DOI: 10.1016/S0361-3682(99)00034-3

Dombashov, R. (2022). On Some Problems of The Valuation of Enterprises, *Biznes posoki*, 31(01 BG),49-55. (**Оригинално заглавие:** Домбашов, Р., 2022. Относно някои проблеми при оценяване на предприятия. *Бизнес посоки*, 31(01 BG),49-55.)

Flamholtz, E.G. (1983). Accounting, budgeting and control systems in their organizational context: Theoretical and empirical perspectives. *Accounting, Organizations and Society*, 8(2-3), 153-169. DOI: 10.1016/0361-3682(83)90023-

Garengo, P., Bititci, U. (2007). Towards a contingency approach to performance measurement: an empirical study in Scottish SMEs. *International Journal of Operations & Production Management*, 27 (8), 802-825. DOI: 10.1108/01443570710763787

Helsen, Z., Lybaert, N., Steijvers, T., Orens, R., Dekker, J. (2016). Management control systems in family firms: A review of the literature and directions for the future. *Journal of Economics Surveys*, 31(2), 1-26. DOI: 10.1111/joes.12154

Hopper, T., Tsamenyi, M., Uddin, S., Wickramasinghe, D. (2009). Management accounting in less developed countries: What is known and needs knowing. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 22 (3), 469-514. DOI: 10.1108/09513570910945697

Horngren, C. T., Datar, S. M., Foster, G. (2006). *Cost Accounting: A Managerial Emphasis* 12th Ed.

Kotey, B. (2005). Goals, management practices and performance of family SMEs. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 11(1), 3-24. DOI: 10.1108/13552550510580816

Laitinen, E.K. (2008). Value drivers in Finnish family owned firms: Profitability, growth and risk. *International Journal Accounting and Finance*, 1, 1-41. DOI: 10.1504/IJAF.2008.020235

McGrath, R.G. (2001). Exploratory learning, innovative capacity and managerial oversight. *Academy of Management Journal*, 44 (1), 118-131. DOI: 10.2307/3069340

Quinco, D., Quinco-Cadosales, M. (2022). Management Control Systems in Small and Medium-Sized Enterprises: A Case Study. *International Journal of Scientific Research and Management*, 10(5):3540-3554. DOI: 10.18535/ijstrm/v10i5.em09

Senftlechner, D. (2015). Martin, R.W., Hiebl, M.R.W., Management accounting and management control in family businesses: Past accomplishments and future opportunities. *Journal of Accounting & Organizational Change*, 11(4), 2015, 573-606. DOI: 10.1108/JAOC-08-2013-0068

Tiessen, P., Waterhouse, J.H. (1983). Towards a descriptive theory of management accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 8(2-3), 251-267. DOI: 10.1016/0361-3682(83)90033-8

Zahra, S.A., Hayton, J.C., Salvato, C. (2004). Entrepreneurship in family vs. non-family firms: A resource-based analysis of the effect of organizational culture. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 28 (4), 363-381. DOI: 10.1111/j.1540-6520.2004.00051.x

THU-2G404-SSS-EM-16

SOME PROBLEMS OF THE BUDGETARY PLANNING OF THE ENTERPRISE ²⁹

Assist. Prof. Rumen Dombashov, PhD

Department of Management,

University of National and World Economy

Phone: 0887-546-870

E-mail: rdombashov@unwe.bg

***Abstract:** The purpose of this report is to highlight some basic problems in the process of budgetary planning of the enterprise by conducting an analytical review of the Bulgarian scientific literature indexed in the scientific database Google Scholar. The review covers the period until the end of March 2023. Methodologically, the review used a systematic approach. It is based on eight scientific publications that correspond to the researched topic. The current dynamic economic environment makes it impossible to implement a budgetary planning toolkit without identifying the accompanying problems. The results of the review found problems related to the application of the toolkit as well as problems provoked by the behavior of the human factor. The report concludes with some recommendations for future research.*

***Keywords:** Enterprise, Budgeting, Problems*

ВЪВЕДЕНИЕ

Промените в обкръжаващата динамична среда, които настъпиха през последните години, наложиха ново отношение към бюджетното планиране, наричано “бюджетиране”, и го превърнаха в една от водещите функции на управлението. Значението на бюджетирането и произтичащите от него проблеми трябва да се търсят в два аспекта. От една страна, то дава изходна информация при формулиране на действията, касаещи останалите управленски функции на предприятието. От друга страна, с бюджетирането се оценява комплексното въздействие на вземаните управленски решения.

Актуалността на темата произтича от това, че в настоящата неопределена икономическа среда е невъзможно прилагането на инструментариум за бюджетирание без идентифициране на съпътстващите го проблеми.

Целта на този доклад е да се изведат някои основни проблеми в процеса на бюджетирание на предприятието чрез провеждането на аналитичен преглед на българската научна литература, индексирани в научната база данни Google Scholar. Прегледът обхваща периода до края на март 2023 година. В методологическо отношение прегледът използва систематичен подход и методите на индукция и дедукция.

Формулиран е следният изследователски въпрос (ИВ):

ИВ: Какви проблеми са известни в българската научна литература, свързани с управленската функция “бюджетно планиране” на предприятието?

Докладът е разработен в три части. В първата част е описана методологията на прегледа на литературата. Във втората част са представени резултатите от прегледа. Третата част обхваща дискусия по темата. В нея е даден отговор на поставения изследователски въпрос и са предложени решения на проблемите. Посочени са и някои идеи за бъдещи изследвания по проучваната тема.

²⁹ Докладът е представен на студентската научна сесия на 18.05.2023 г. в секция „Икономика и мениджмънт“ с оригинално заглавие на български език: **НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА БЮДЖЕТНОТО ПЛАНИРАНЕ НА ПРЕДПРИЯТИЕТО.**

1. МЕТОДОЛОГИЯ НА ПРЕГЛЕДА

Настоящият преглед на научната литература има аналитичен характер и използва структуриран подход. Прегледът е проведен на три етапа съгласно препоръките на Moher et al. (2009) за систематичен преглед на литературата:

- Разработване на протокол за търсене;
- Провеждане на търсенето; и
- Отчитане на резултатите

1.1. Етап "Разработване на протокол на търсене"

Протоколът за преглед от настоящото изследване обхваща елементите представени на фиг. 1.

<i>Необходимост от преглед на литературата</i>
Целта на този доклад е да се изведат някои основни проблеми в процеса на бюджетно планиране на предприятието чрез провеждането на аналитичен преглед на българската научна литература, индексирани в научната база данни Google Scholar. Прегледът обхваща периода до края на март 2023 година.
<i>Изследователски въпроси (RQ)</i>
Какви проблеми са известни в българската научна литература, свързани с управленската функция "бюджетно планиране" на предприятието?
<i>Източници на търсене</i>
Google Scholar
<i>Фраза за търсене</i>
с всички думи: предприя* с точната фраза: планиране с поне една от думите: инструмент, метод, модел
<i>Стратегия за търсене</i>
полета: "със всички думи", "където и да е в източника " период: 31-03-2023г.
<i>Критерии на търсене</i>
Източници, съдържащи фразите за търсене; Видове документи: всички източници; Език: български.
<i>Критерии за изключване</i>
Източници, които не са свързани с темата на настоящия преглед и са извън целта на настоящия преглед;
<i>Критерии за качество</i>
Източници с отворен достъп.

Фиг. 1. Протокол за преглед на научната литература

1.2. Етап "Провеждане на търсенето"

Прегледът на българската научна литература обхваща дейностите: първоначално търсене, преглед по резюме и заглавие, преглед по съдържание, преглед за допустимост. Търсенето е проведено във всички източници с отворен достъп, съдържащи фразите на търсене на български език за избрания период. Съгласно възприетите критерии за търсене са изключени източници, които не са свързани с темата на настоящия преглед или не съответстват на целта на това изследване.

Като резултат от дейността "първоначално търсене" бяха открити 3700 записа (научни публикации). Със зададен критерии „без думите“ бяха изключени 2150 записа. Тези записи бяха прегледани и анализирани по заглавие и резюме за връзка с темата на настоящия преглед в едноименната втора дейност. Поради отсъствие на връзка с темата допълнително бяха отстранени 1429 записа. В третата дейност от търсенето беше анализирано

съдържанието на останалите 121 записа по втория критерий за изключване. Като резултат бяха изключени 113 записа, които не съответстваха на темата на прегледа. Така наборът от записи беше сведен до 8. В четвъртата дейност “преглед за допустимост” отсъстваха записи с липсващ пълен текст. В петата дейност беше определен наборът от публикувани източници, използвани като основа на настоящия преглед на литературата. Това са 8 източника, които са представени на фиг.2.

1	Концепция за бюджетно решение на организацията	(Ламбовска, 2016)
2	Разработване на система от процедури за осигуряване качеството на плановете процеси в бизнес организациите	(Борисов & Парашкевова, 2010)
3	Ключови проблеми на българския бизнес при реализацията на контролни модели	(Стоянов, 2013)
4	Контрол върху изпълнението на бюджета на предприятието	(Димитрова, 2019)
5	Моделиране на производствените процеси	(Иванова & Митев, 2008)
6	Изработване на бюджет на продажбите в индустриални предприятия в България	(Ангелова, 2004)
7	Ефекти от използването на информационно-аналитичните системи в предприятията	(Шишманов & Петров, 2013)
8	Бюджетиране на производствените разходи в оризопроизводството	(Янков, 2017)

Фиг. 2. Набор от източници, използвани в прегледа на научната литература

2. РЕЗУЛТАТИ

Бюджетирането играе ключова роля в управлението на предприятията. Когато се използва като система за управленски контрол, то се фокусира върху планиране на приемливи нива на поведение и оценка на изпълнението спрямо тези планове (Ангелова, 2022). Повечето съвременните анализи отправят критики към най-често използвания *метод на традиционното бюджетиране*. Българските предприятия не са способни да издържат на конкуренцията на пазара в условията на контрол и анализ, основани единствено на финансови показатели, получени от предходни периоди (Борисов & Парашкевова, 2010). Според Янков (2017) *проблемът е в това, че при традиционното бюджетиране, основно внимание се отделя на ресурсите, а не на видовете дейности*. Най-често индиректните разходи нямат връзка с обема на продукцията и не варират с нейната промяна.

Според Борисов & Парашкевова (2010), голяма част от *проблемите се дължат на липсата на достатъчно информация относно спецификата на плановете дейност* и непознаване на плановете практика, която включва анализ на разпространените подходи за планиране и обосновка на необходимостта от внедряването им. В тази връзка, като *проблем* може да се разглежда *взаимодействието на изходните данни от счетоводните отчети с аналитичните модели*.

Бюджетирането обикновено *има различен хоризонт от този на вземането на решения*. Доста често някои от решенията в краткосрочен план, приети в етапа на планиране, са фиксирани и те се превръщат в ограничения за по-късни решения (Alvarez, P. et al., 2019).

Друг основен проблем при прилагането на методите за бюджетиране *се оказва “оптималното” използване и ограничеността на ресурсите* (суровини, материали, оборудване, капитал). Този проблем се свързва с една от следните формулировки: производство на максимален обем продукция с наличните ресурси или оптимално натоварване на оборудването (Иванова & Митев, 2008).

Проблемите при методите за прогнозиране са свързани с прецизността на определяне на корелацията на използваните променливи и с акуратността на допусканията, че действията на наблюдаваните взаимовръзки ще останат непроменени и в бъдеще (Ангелова, 2004).

Според Ouebode (2018, p.4) не по-малко значими са *неколичествените проблеми, свързани с бюджетирането, а именно тези провокирани от поведението на човешкия фактор в организацията*. Нерядко сме свидетели на т.нар. „бюджетна игра“ в предприятието, при която *параметрите на бюджета се изкривяват тенденциозно* и по този начин лишават бюджетния процес от критичната безпристрастна информация за координиране на дейностите на организацията (Димитрова, 2019).

При експертните методи *съществуват проблеми с груповото вземане на решение* (Ламбовска, 2016). Екипът за планиране трябва да подхожда към бизнес организацията като

към система от взаимозависимости и взаимовръзки. Различните интереси и виждания, които представят членовете на групата, често са противоположни и до компромис се достига трудно, когато критичните точки са в обхвата на дейност на представители на различни организационно-структурни единици (Борисов & Парашкевова, 2010).

Според Стоянов (2013) анализът на взаимовръзката бюджетизиране-стратегия открива един сериозен проблем. Той се изразява във факта, че в световната практика корпоративното стратегическо планиране често е откъснато от процеса на организационно бюджетизиране. Следователно един *от основните проблеми на бюджетизирането е отсъствието на достатъчно изследвания на правата и обратната връзка между информационната система и операционния мениджмънт.*

Освен това, *липсата на технологична организираност и системност при осъществяване на плановете процеси* води до съществени пропуски в управлението и загуба на конкурентни предимства. Много често, това е породено от високата цена от внедряването на информационно-аналитичен софтуер, както и от недоброто познаване на възможностите на тези системи от страна на мениджърите (Шишманов & Петров, 2013).

3. ДИСКУСИЯ

Относно поставения изследователски въпрос, на базата на резултатите от проведения преглед на българската научна литература, са изведени следните *проблеми свързани с бюджетното планиране на предприятията:*

- ✓ *Липса на достатъчно информация относно спецификата на плановете дейност* - В тази връзка е необходимо да бъде разработен научнообоснован инструментариум с организационно-технологична насоченост за организиране на плановете процеси в предприятието, който да е съобразен със спецификата на икономическата среда в България и с особеностите на плановия процес (Борисов & Парашкевова, 2010);
- ✓ *Липса на взаимодействието на изходните данни от счетоводните отчети с аналитичните модели* - В общи линии всяко предприятие определя формата, който неговите мениджъри да следват, подготвяйки дейностите около бюджетизирането, а именно да се уеднаквят и да се намали счетоводният проблем от обединяването на различните финансови отчети;
- ✓ *Бюджетно планиране в различни хоризонти, неоптимално разпределение на ресурсите* - Според Николов & Лазарова (2019) един от възможните начини за решаване на оптимизационни задачи е използването на метаевристични подходи при планиране на ресурси и управление на бизнес процеси;
- ✓ *Тенденциозно изкривяване на параметрите на бюджета и проблеми с груповото вземане на решение* - В тази връзка Ламбовска (2016) предлага концепция за вземане на бюджетно решение в организацията;
- ✓ *Липса на достатъчно изследвания на правата и обратната връзка между информационната система и операционния мениджмънт* - Нарастващото значение на бюджетното планиране и съпътстващите го проблеми предоставя необходимостта от разработване и внедряване на подходящ инструментариум;
- ✓ *Липса на технологична организираност и системност при осъществяване на плановете процеси* - Моделите за подпомагане на процеса на планиране описват връзката между съществуващите променливи величини и обкръжаващата среда, съобразени с налагане на ограничителни условия. В практиката най-често използвани са оптимизационните модели с ограничителни условия – линейни и целочислени модели.

Изработването на решения за разкритите проблеми е съществен въпрос. За решаване на проблемите на предприятието, влияещи се от вътрешни и външни фактори, е необходимо

да се усвояват и прилагат нови методи на планиране, отчитане и контрол, анализ на стопанската дейност.

Един възможен инструмент за решаване на тези проблеми пред предприятието е контролингът. Това е съвременен начин на управление на организацията, който се получава от взаимодействието на икономическия анализ, планирането, управленското счетоводство и мениджмънта (Младенов & Терзиев, 2011).

Друг инструмент е кайзен концепцията в организациите, в основата на която е колективното ангажиране с идентифицирането на проблеми и осъществяването на подобрения с участие на всички организационни нива. Основното ѝ предимство обаче е, че може да бъде ориентирана както към ресурсите, така и към резултатите – в зависимост от естеството на идентифицираните проблеми и конкретните приоритети в организацията (Йоловски, 2022).

Когато са налице проблеми с неконтролируем характер, тогава разумните действия трябва да се търсят в насока проучване на този тип проблеми с цел бъдещо усъвършенстване на процедурите по планиране и подготовка на бюджетите. Необходимо е да бъдат разработени подходи с изпреварващо действие. Такова планиране изисква балансирано съчетание на заложените задачи от стратегически и оперативен характер с тези, изискващи действия при кризисни ситуации (Николаев, 2015).

Препоръките за бъдещи изследвания по темата на този доклад са свързани, на първо място, с отпадане или корекция в ограниченията, дефинирани в протокола за търсене (фиг.1). В този контекст прегледът на литературата може да се разшири и върху неиндексираната научна литература. Това са преди всичко монографии, учебници и учебни помагала. Аналогичен преглед би могло да се направи на научната литература, индексирани в библиографските бази Web of Science и Scopus. Като втора препоръка може да се разшири фразата на търсене, както и да се потърсят източници на други езици.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящия доклад е направен аналитичен преглед на българската научна литература, индексирани в научната база данни Google Scholar, с цел да се изведат някои основни проблеми в процеса на бюджетниране на предприятието.

Прегледът обхваща всички научни публикации на български език, индексирани в Google Scholar до края на март 2023 година. За провеждане на прегледа е използван систематичен подход и методите на индукция и дедукция. Докладът се базира на осем научни публикации, които съответстват на изследвания проблем. Резултатите от прегледа показват, че в настоящата неопределена икономическа среда е невъзможно прилагането на инструментариум за бюджетно планиране без идентифициране и решаване на съпътстващите го проблеми. Констатирани са редица проблеми свързани с прилагането на инструментариума и проблеми провокирани от поведението на човешкия фактор.

Приносът на доклада е от теоретично естество. Изведени и анализирани са някои проблеми, свързани на бюджетното планиране на предприятието, които могат да послужат като основа за бъдещи разработки по изследваната тематика. Посочени са и препоръки за бъдещи изследвания.

REFERENCES

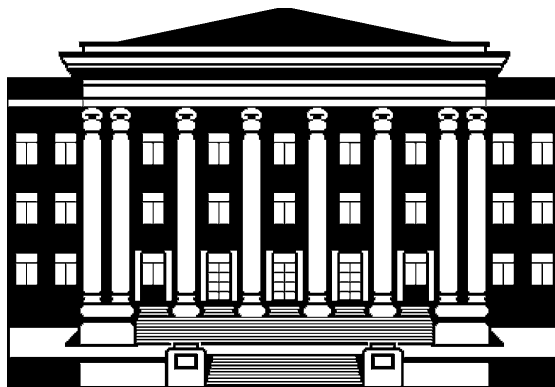
Alvarez, Pamela & Espinoza, Alejandra & Maturana, Sergio & Vera, Jorge. (2019). Improving Consistency in Hierarchical Tactical and Operational Planning using Robust Optimization. *Computers & Industrial Engineering*. 139. 106112. DOI: 10.1016/j.cie.2019.106112.

Angelova, A. (2022). Opportunities and Challenges Facing the Development of the Management Control Systems Package. *Nauchni trudove*, (5), 217-229. DOI: 10.37075/RP.2022.5.10.

- Angelova, M. (2004). Development of a sales budget in industrial enterprises in Bulgaria. *Economic Studies*, (1), 131-161.
- Borisov, B., & Parashkevova, E. (2010). Development of a System of Procedures for Ensuring the Quality of Planning Processes in Business Organizations (Organizational-Technological Aspect). "Scientific research" *Almanac*, (13), 1-7.
- Dimitrova, R. (2018). Budgeting as a tool of financial planning of the enterprise. *Economics and Business Yearbook*, 3(1), 88-100.
- Dimitrova, R. (2019). Control over the implementation of the enterprise's budget. *Economics and Business Yearbook*, 4(1), 89-100.
- Ivanova, R., & Mitev, B. (2008). Modeling of production processes. *Scientific works of Ruse University*, 47(6), 125-130.
- Lambovska, M. (2016). Concept of budgetary decision of the organization. *Mechanics Transport Communications*, 14(2), 1-6.
- Mladenov, Yu., & Terziev, V. (2011). Basics of Management. ISBN 978-954-8952-58-3
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G., Altman, D., Antes, G., & Clark, J. (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta_analyses: the PRISMA statement (Chinese edition). *Journal of Chinese Integrative Medicine*, 7(9), 889-896. DOI: 10.3736/jcim20090918.
- Nikolaev, R. (2015). Dimensions of planning in small and medium-sized enterprises. Proceedings of the 30th Anniversary International Scientific and Practical Conference, 380-392.
- Nikolov, D., Lazarova, M. (2019). Metaheuristic optimization methods in resource planning and business process management. *Automation and Informatics*, 3, 34-44.
- Oyebode, J. (2018). Budget and Budgetary Control: A Pragmatic Approach to the Nigerian Infrastructure Dilemma. *World Journal of Research and Review (WJRR)*, 7(3), 1-8.
- Shishmanov, K., Petrov, S. (2013). Effects of the use of information and analytical systems in enterprises. *Dialogue, Extraordinary thematic I*, 132-143.
- Stoyanov, E. (2013). Key problems of Bulgarian business in the implementation of control models. *Management and Education*, 9(1), 105-111.
- Yankov, D. (2017). Budgeting of production costs in rice production. *Annual Almanac "PhD Research"*, (13), 400-414.
- Yolovski, J. (2022). The Kaizen concept as a basis for modern budget methodology. *The economy of Bulgaria and the European Union: finance, accounting, financial control*, (pp. 372-386), University of National and World Economy (UNWE).

UNIVERSITY OF RUSE „ANGEL KANCHEV“

UNION OF SCIENTISTS - RUSE

**63-TH ANNUAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OF UNIVERSITY OF RUSE „ANGEL KANCHEV“
AND UNION OF SCIENTISTS – RUSE**

OCTOBER 2024

INVITATION

**Ruse, 8 Studentska str.
University of Ruse
Bulgaria**

PROCEEDINGS
Volume 62, Series 5.3

Economics and Management

Under the general editing of:
Pr. Assist. Prof. Miroslava Boneva, PhD

Editor of Volume 62:
Prof. Diana Antonova, PhD

Bulgarian Nationality
First Edition

Printing format: A5
Number of copies: on-line

ISSN 1311-3321 (print)
ISSN 2535-1028 (CD-ROM)
ISSN 2603-4123 (on-line)

The issue was included in the international ISSN database, available at <https://portal.issn.org/>.
The online edition is registered in the portal ROAD scientific resources online open access

PUBLISHING HOUSE
University of Ruse "Angel Kanchev"